

Remigijus Riekašius

**POLITINIS DALYVAVIMAS:
SAMPRATA IR TIPOLOGIJA**

Klaipėda, 2011

Recenzentai:

Doc.dr. Saulius Šiliauskas

Doc.dr. Kęstutis Šerpetis

Studiją svarstė ir rekomendavo publikuoti:

Klaipėdos universiteto Socialinių mokslų fakulteto Viešojo administravimo ir teisės katedra (2011 03 30, protokolas Nr.46S-4VAT).

Klaipėdos universiteto Socialinių mokslų fakulteto redakcijos kolegija (2011 04 20, protokolas Nr.3).

© Remigijus Riekašius, 2011
© Klaipėdos universitetas, 2011

TURINYS

Įvadas	3
1. Dalyvavimo samprata ir tipologijos	6
2. Klasikinė politinio dalyvavimo tipologija	11
2.1. Konvencinis dalyvavimas	11
2.2. Nekonvencinis dalyvavimas	16
3. Politinio dalyvavimo modelio paieškos	21
3.1. Alternatyvūs tipologijų variantai	21
3.2. Klasikinės dalyvavimo tipologijos rekonstrukcija	25
Apibendrinimas	28
Literatūra	29

IVADAS

Amžių sandūroje demokratinės valstybės sudarė bene geriausias galimybes kiekvienam piliečiui dalyvauti valstybės valdyme. Ir nors politinis dalyvavimas nėra vien tik demokratinėms politinėms sistemoms būdingas bruožas (šiuolaikiniams nedemokratinėms režimams, siekiant išsilaikyti, būtina reaguoti į piliečių interesus, suteikti nors minimalias dalyvavimo galimybes), dažniausiai piliečių dalyvavimo politikoje idėja siejama būtent su demokratijomis. Įvairūs demokratijos teoretikai tvirtino, jog nuolatinė vyriausybės reakcija į savo piliečių preferencijas yra esminė demokratijos savybė, o demokratinis piliečių dalyvavimas vyksta tik per politinį dalyvavimą (Waldron-Moore, 1999:39). Apskritai politinis dalyvavimas yra įvardijamas kaip viena pagrindinių temų kalbant apie šiuolaikines atstovaujamas demokratijas (Teorell, Torcal, Montero, 2007:334).

Kaip teigia R.J.Dalton, šiuolaikinės demokratijos šiuo metu susiduria su iššūkiais, kurie kyla ne dėl priešų valstybės viduje ar išorėje, o dėl piliečių, kurie vis labiau nepasitiki politikais, vis dažniau abejoja demokratinėmis institucijomis ir demokratinio proceso veiksmingumu (Dalton, 2004:1). Vis dažniau pasigirsta grėsmingai skambantys politinio dalyvavimo ir piliečių nuostatų valdžios atžvilgiu vertinimai - "ilgalaikis nuosmukis", "visuomenės paramos erozija" (Norris, 1999), „konvencinio dalyvavimo krizė“ (Riekašius, 2003). Tokius vertinimus iššaukia ilgalaikis piliečių aktyvumo konvencinio dalyvavimo veiksmuose mažėjimas, kai aktyvumas mažėja rinkimuose, politinėse partijose bei tokiose tradicinėse organizacijose kaip profesinės sąjungos (Gray, Caul, 2000; Mair, van Biezen, 2001; Marien, Hooghe, Quintelier, 2010; Whiteley, 2011). Skeptiškai nusiteikę piliečiai keičia savo sąveikos su vyriausybe pobūdį. Vis dažniau tradicinį politinį dalyvavimą keičia iki šiol nekonvenciniais laikyti veiksmai – dalyvavimas demonstracijose, piketuose, streikuose. Kai kurie politinio dalyvavimo tyrėjai protesto politikos išaugimą XX amžiaus pabaigoje netgi įvardija dramatišku (Norris, Walgrave, Van Aelst, 2006:294).

Šie pokyčiai Vakarų Europoje yra siejami su vertybių pokyčiais - pomaterialių vertybių išplitimu ir augančia visuomenės individualizacija (Inglehart, 1990, 1997, 1999; Dalton, 2000a, 2000b, Scarrow, 1999). Jaunoji karta akcentuoja pomaterialias vertybes ir jai nepriimtinos autoritarinės ir hierarchinės organizacijos, tokios kaip senosios politinės partijos. Be to, per pastaruosius keliolika metų tapo svarbūs gyvenimo kokybę akcentuojantys klausimai, tuo tarpu politinės partijos susidūrė su problemomis persiorientuodamos prie naujų klausimų (Inglehart, 1997:311). Taip jaunesnės kartos jaučia mažesnę lojalumą politinėms partijoms. R.J.Dalton tai paaiškina paprastu klausimu: jei jūs manote, kad partijos nėra linkusios reaguoti į piliečių poreikius, kodėl jūs turėtumėte gaišti laiką bandydami įtakoti partijas ar įsijungti į jų gretas (Dalton, 2004:200).

Be to, tradicinės vertybės akcentuoja konvencines dalyvavimo formas, tuo tarpu pomaterialistai teikia pirmenybę nekonvencinei politinei veiklai, nes šiuo atveju mažiau tarpininkų ir dalyvis turi didesnę tiesioginę įtaką priimamiems sprendimams (Scarrow, 1999:342). Svarbų vaidmenį vaidina ir augantis išsilavinimo lygis. Būtent išaugęs išsilavinimo lygis padidino politinius ir kognityvinius piliečių išteklius. Vis daugiau politinės informacijos yra prieinama išsilavinusiam elektoratui ir vis daugiau piliečių turi politinius įgūdžius ir išteklius būtinus tapti savipakankamais politikoje. Šie pokyčiai reiškia, jog “dabartinė visuomenė linkusi mažiau nusileisti partijų elitui ar remti partiją tik iš įpročio. Vietoj to, žmonės gali abejoti elitais arba imtis nepartinį politinės išraiškos formų” (Dalton, Wattenberg, 2000a:11).

Iš kitos pusės, keičiantis vertybėms piliečiai tapo kur kas reiklesni vyriausybei. Nepaisant to, jog pomaterialistai gyvena toje pačioje politinėje sistemoje kaip ir materialistai bei turi didesnes galimybes priversti sistemą reaguoti į jų preferencijas (galėdami aiškiau išreikšti norus ir būdami aktyvesni), jie yra labiau nepatenkinti politika. Visuomenė tampa kritiškesne politinių lyderių atžvilgiu ir linkusi labiau įsitraukti į elitui iššūkį metančias (elite-challenging) politinio dalyvavimo formas (Inglehart, 1997:297-298). Nuo politinio pasitikėjimo lygio, nuo politinės sistemos kaip atviros ir atsiliepiančios į piliečių poreikius pripažinimo priklauso ir politinio dalyvavimo lygis (Dekker, Koopmans, van den Broek, 1997). Nustatyta, jog tie, kurie labiau pasitiki pagrindinėmis atstovaujamosios demokratijos institucijomis – parlamentu, valstybės tarnyba, yra aktyvesni konvencinio dalyvavimo formose (Norris, 1999:261).

Šių pokyčių akivaizdoje aktuali tampa klausimas – kiek prasminga ir optimaliai išlieka klasikinė politinio dalyvavimo formų klasifikacija į konvencinį ir nekonvencinį dalyvavimą.

Politinio dalyvavimo tyrimai per keletą pastarųjų dešimtmečių gerokai išplėtoti Vakarų demokratijose. Gausu studijų, kuriose nagrinėjamas politinio dalyvavimo fenomenas, pateikiamos jo tipologijos ir analizuojama politinio dalyvavimo lygio ir formų kaita. Tarp autorių nagrinėjusių politinį dalyvavimą Vakarų demokratijose galima pažymėti S. Verba, N.H. Nie ir J. Kim (1978), R.J. Dalton (1988, 1989, 1996, 1999, 2000a, 2000b), A. Marsh (1977), L.W. Milbrath ir M.L. Goel (1977), K.L. Schlozman, H.E. Brady ir S. Verba (1995), M. Kaase (1990, 1992, 1995, 1999), R. Inglehart (1979, 1990, 1997, 1999), P. Norris (1999, 2002). Išskirtos politinio dalyvavimo formos, sukurtos politinio dalyvavimo tipologijos, išsamiai analizuotas politinis dalyvavimas Vakarų Europoje, JAV, Japonijoje. Teigiama, jog politinio dalyvavimo fenomenas šiuolaikinėje politinėje literatūroje yra pakankamai įvairiapusiškai išanalizuotas struktūros, formų, lygių, metodų, ideologinių socialinių aspektų, įstatymo užtikrinimo, efektyvumo atžvilgiu (Holmskaja, 1999:170).

Lietuvoje politinio dalyvavimo tyrimai išsiplėtojo per pastarąjį dešimtmetį. Nemažai dėmesio skirta Lietuvos politinio dalyvavimo lygio ir priežasčių analizei (Krupavičius, 1998; Riekašius, 2003a, 2003b, 2004, 2006; Žiliukaitė ir kt., 2006), taip pat analizuoti įvairūs politinio dalyvavimo aspektai – visuomenės dalyvavimo koncepcijos (Tijūnaitienė, Damkuvienė, 2010), dalyvavimo fenomenas demokratijos teorijų kontekste (Neverauskas, Tijūnaitienė, 2007), piliečių dalyvavimo motyvacija (Tijūnaitienė, Neverauskas, 2009; Tijūnaitienė, Neverauskas, Balčiūnas 2009a, 2009b; Tijūnaitienė, Balčiūnas, 2010), balsavimas (Degutis, 1997, 2000; Žėruolis, 1998), vertybių ir dalyvavimo (Imbrasaitė, 2004), socialinio kapitalo ir dalyvavimo (Tijūnaitienė, 2008; Petukienė, Raipa, Tijūnaitienė, 2007) bei politinių nuostatų ir politinio elgesio (Ramonaitė, 2004, 2007) sąsajos, piliečių (ne)dalyvavimas politinėse partijose (Ramonaitė, 2010), socialinių judėjimų vaidmuo šiuolaikiniame pasaulyje (Paulauskas, 2004), piliečių dalyvavimas leidžiant įstatymus (Ragauskas, 2005), piliečių dalyvavimas viešajame administravime (Raipa, 2001; Bučinskas, Raipa, 2001; Stumbraitė, Riekašius, 2008), piliečių dalyvavimas teikiant viešąsias paslaugas (Raipa, Petukienė, 2009; Dvorak, 2006), jaunimo politinis ir pilietinis aktyvumas (Žiliukaitė, 2008), vertybių kaitos poveikis politiniam elgesiui (Valionis, 2000, 2001), socialinės aplinkos poveikis politiniam dalyvavimui (Imbrasaitė, 2002).

Visgi politinio dalyvavimo formų/tipų/veiksmų grupių klasifikavimui dėmesys skiriamas pakankamai retai. Tam tikri dalyvavimo formų klasifikavimo ir tipologizavimo aspektai aptariami R.Riekašiaus (2003a, 2004) ir J.Imbrasaitės (2004) darbuose, tačiau tai daugiau Vakarų mokslininkų sukurtų tipologijų įvardijimas/pristatymas, o ne politinio dalyvavimo tipologijų analizė ir vertinimas.

Pagrindinis šios studijos siekis - atlikti politinio dalyvavimo teorinio pagrindimo rekonstrukciją ir suformuoti politinio dalyvavimo modelį.

Lietuvos autoriai paprastai tik remiasi Vakarų autorių suformuotomis politinio dalyvavimo konstrukcijomis, priimdami tai kaip nekeistiną taisyklę. Išskyrus retus atvejus, Vakarų Europos ir JAV socialinių mokslų atstovai taip pat apsiriboja pareiškimais, jog konvencinių ir nekonvencinių dalyvavimo formų atskyrimas yra pasenęs ar nebemadingas (Van Aelst, Walgrave, 2001), tačiau patys ir toliau naudoja senąją politinio dalyvavimo tipologiją.

Studiją sudaro trys dalys. Pirmoje dalyje suformuojama politinio dalyvavimo samprata. Antroje apžvelgiama ir įvertinama politinio dalyvavimo išskyrimo į konvencinius ir nekonvencinius dalyvavimo veiksmus tipologija. Trečioje dalyje įvertinamos alternatyvios tipologijos bei rekonstruojamas politinio dalyvavimo modelis.

1. DALYVVAVIMO SAMPRATA IR TIPOLOGIJOS.

Plačiąja prasme dalyvavimas reiškia visuomenės narių dalyvavimą priimant sprendimus. Politinis dalyvavimas, remiantis šiuo dalyvavimo apibrėžimu, turėtų koncentruotis ties sprendimų priėmimu siauresnėje sferoje, kuri įvardijama kaip politika.

Politisinis dalyvavimas yra daug reikšmių turintis terminas. Juo apibūdinama daugelis skirtingų veiksmų: balsavimas, rinkiminės aukos, demonstracijas ir kt. Vieni autoriai apibrėžia dalyvavimą plačiau (taikydami jį visoms politinėms sistemoms), kiti – siauriau (tik demokratijoms). Labiau paplitusi yra pastaroji samprata, nes įprasta piliečių dalyvavimą sieti būtent su demokratija. Demokratiją nuo daugelio kitų politinių sistemų skiria institucionalizuotų metodų eiliniams piliečiams dalyvauti sprendimų priėmimo procese egzistavimas (Dalton, 1989:155), tačiau politinis dalyvavimas nėra vien demokratinų politinių sistemų bruožas. Įvairiems nedemokratinėms režimams taip pat būtina didesniu ar mažesniu mastu įtraukti piliečius į sprendimų priėmimo procesą. Tiesa, šis įtraukimas dažniausiai būna tik simbolinio pobūdžio, kai dalyvavimu rinkimuose arba mitinge yra išreiškiamas lojalumas režimui. Kontroluojamas dalyvavimo formas buvo išstobulinęs komunistinis režimas: “kiekvienas pilietis buvo įtrauktas į politiką ne tik per dalyvavimą rinkimuose, bet ir priklausė įvairioms organizacijoms, dalyvavo šventinėse demonstracijose ar masiniuose mitinguose. Taip buvo galima kontroliuoti nepatenkintus ir patenkinti tuos, kurie norėjo būti aktyvūs” (Jasiulevičienė, 1999:68).

Apibrėždami politinio dalyvavimo konceptą klasikinės demokratijos šalininkai yra linkę koncentruoti dėmesį į piliečių išitraukimą į tokią veiklą kaip balsavimas ar kontaktai su vyriausybės pareigūnais ir dažnai apeina piliečių išitraukimą į tokią nekonvencinę veiklą kaip taikūs protestai ir demonstracijos. Priešingai, mokslininkai, besidomintys lyginamąja politika, yra linkę apibrėžti dalyvavimą daug plačiau, ir politiniu dalyvavimu laiko beveik visą politinių motyvų turinčią veiklą, įskaitant ir politinę prievartą (Parrot, 1997).

Tai, jog politinis dalyvavimas nėra vienareikšmiškai suvokiamas fenomenas, parodo ir įvairiose politinio dalyvavimo studijose naudojami apibrėžimai. Politinis dalyvavimas – tai:

- “... ta legali privačių piliečių veikla, kuria daugiau ar mažiau tiesiogiai siekiama įtakoti vyriausybės personalo parinkimą ir/arba veiksmus, kurių jie imasi” (Verba, Nie, Kim, 1978:46);
- “... veiksmai, kuriais eiliniai bet kurios politinės sistemos nariai įtakoja arba bando įtakoti jos veiklos rezultatus” (Nagel, 1976:1-3);
- “... tie privačių piliečių veiksmai, kuriais siekiama įtakoti ar palaikyti vyriausybę arba politiką” (Milbrath, Goel, 1977:2);

- “... visa individualių piliečių savarankiška veikla nukreipta tiesiogiai arba netiesiogiai įtakoti politinius pasirinkimus įvairiuose politinės sistemos lygiuose” (Kaase, Marsh, 1979a:42);
- veikla, kuri “... suteikia piliečiams demokratinėje sistemoje galimybę perduoti vyriausybės pareigūnams informaciją apie jų rūpesčius ir pasirinkimus bei daryti spaudimą į šią informaciją atsižvelgti” (Scholzman, Brady, Verba, 1995:37);
- veikla “... iš vienos pusės, suvokiama kaip sprendimų priėmimo proceso įtakojimas ir, iš kitos pusės, kaip poveikis valstybės valdymo organų priimtų praktinių programų įgyvendinimo būdai ir eigai” (Holmskaja, 1999:172).

Nepaisant tokios politinio dalyvavimo įvairovės, politinis dalyvavimas pasižymi tam tikromis, šiuo metu praktiškai jau nebediskutuojamomis ypatybėmis:

Pirma, politinis dalyvavimas akcentuoja žmones, veikiančius kaip *piliečius*, o ne politikus arba valstybės tarnautojus – t.y. dėmesys koncentruojamas tik į tų piliečių, kurie nėra įtraukti į politikos formavimą profesionaliai, veiklą (Verba, Nie, Kim, 1978:47; Van Deth, 2001:5).

Antra, politinis dalyvavimas suprantamas kaip *veiksmi*. Paprasčiausias televizijos žiūrėjimas arba teigimas, jog domiesi politika, nereiškia politinio dalyvavimo. Be abejo, psichologinis įsitraukimas į politiką (“domėjimasis politika”) svarbus analizuojant politinį dalyvavimą, tačiau tai greičiau dalyvavimo šaltinis, bet ne dalyvavimo matas (Verba, Nie, Kim, 1978:47-48; Van Deth, 2001:5).

Trečia, piliečių veikla, kuri apibrėžiama kaip politinis dalyvavimas, turi būti *savanoriška*, o ne nustatyta valdančiosios klasės ar įpareigota kokio nors įstatymo. T.y. į politinio dalyvavimo sampratą nepatenka dalyvavimas, kuris įvardijamas kaip “ceremoninis” arba “paramos” dalyvavimas, kai piliečiai dalyvauja paraduose, įsitraukia į vyriausybės suorganizuotas grupes ir kt., taip išreiškdami paramą vyriausybei. Piliečiai turi būti laisvi pasirenkant skirtingus politinio proceso įtakojimo būdus ir politinė sistema privalo reaguoti į šį visuotinį spaudimą (Verba, Nie, Kim, 1978:47; Dalton, 1989:156; Van Deth, 2001:5). Greta savanoriškumo pabrėžimas ir veiksmo racionalumas: “specifiniai dalyvavimo veiksmai yra pasirenkami kaip konkretūs būdai politiniams aktoriams minimaliais kaštais pasiekti tam tikrus tikslus, kurie dėl politinės valdžios ir institucijų jautrumo stokos atrodo kitais būdais nepasiekiami” (Kaase, Marsh, 1979a:39).

Ketvirta, politinis dalyvavimas apima *vyriausybę ir politiką plačiąja prasme* (politinės sistemos) *ir nėra apribojamas specifinėmis fazėmis* (kaip parlamentinis sprendimų priėmimas) *ar specifiniais lygiais ir sferomis* (kaip nacionaliniai rinkimai ar susitikimai su pareigūnais) (Van Deth, 2001:5). Kartais politinis dalyvavimas yra siejamas tik su dalyvavimu rinkimuose, tačiau iš tikrųjų politinis dalyvavimas nėra vien dalyvavimas rinkimuose, o dalyvavimas rinkimuose nebūtinai yra efektyviausias piliečių įtakos būdas. Tiek atskiriems piliečiams, tiek jų grupėms

svarbiausia politinė veikla gali būti ta, kuria jie užsiima tarp rinkimų, siekdami paveikti sprendimus specifinių, jiems rūpimų problemų atveju (Verba, Nie, Kim, 1978:46-47). Galia rinktis politinius lyderius, arba jų atsisakyti per kitus rinkimus, yra svarbiausia demokratiniam procesui. Tačiau be rinkimų egzistuoja ir eilė kitų būdų dalyvauti sprendimų priėmime: susitikimai su pareigūnais, veikla su grupe ir daugelis kitų. Be to, yra ir tokios veiklos formos kaip demonstracijos, protestai. Tai bandymai panaudoti daugiau tiesioginio spaudimo politiniams veikėjams, peržengiant rinkiminės aplinkos ribas. Tokia politinė veikla turi įtikinamą poveikį politiniams veikėjams, sutelkiant dėmesį į labiau specifinius politinius reikalus.

Svarbiausia politinio dalyvavimo funkcija - suteikti piliečiams galimybę tiesiogiai įtakoti valdžios sprendimų priėmimą. Taip pat politinis dalyvavimas gali tarnauti kaip komunikacinė grandis tarp visuomenės ir sprendimus priimančių žmonių.

Be to, "tikėjimas, jog kiekvienas gali įtakoti politinį procesą, yra svarbus visuotinio pritarimo politinei sistemai šaltinis" (Dalton, 1989:156). Piliečių dalyvavimas yra lemiamas demokratinio politinio proceso dalis, o bet kurios demokratinės šalies išbandymas yra kaip ji skatina ir reaguoja į piliečių reikalavimus.

Pastaruoju metu, kalbant apie politinio dalyvavimo sampratą, pabrėžiama, jog paskutiniiais dešimtmečiais, žymiai išaugus vyriausybės veiklos apimčiai ir didėjant jos kišimuisi į visuomenės gyvenimą, daugeliui žmonių politinės ir nepolitinės veiklos išskyrimas praktiškai yra išnykęs. Van Deth teigia, jog šiuo metu politinis dalyvavimas apima iš esmės visas veiklos formas, išskyrus aiškiai privatų elgesį (Van Deth, 2001:8-9).

Iš kitos pusės, pasaulio globalizacijos procesai taip pat keičia politinio dalyvavimo sampratą. P. Norris teigia, jog šiandieninėje situacijoje, kai veikia daugelį valstybių apimantys socialiniai judėjimai, tik viena politinė sistema apsiribojanti politinio dalyvavimo samprata yra nepakankama, siekiant aprėpti visą veiksmų įvairovę. Pavyzdžiui, gan dažnai protesto akcijose keliamų reikalavimų adresatais tampa didelės multinacionalinės korporacijos (tokios kaip McDonalds) arba tarptautinės organizacijos (kaip Pasaulio Prekybos Organizacija, Pasaulio Ekonomikos Forumas ir kt.). Be to, mažėjant valstybių autonomijai globalėjančiame pasaulyje, politinis dalyvavimas koncentruojasi ne tik ties tarpvyriausybėmis organizacijomis, bet juda ir žemyn – t.y. link regioninė ir vietos valdžios (Norris, 2002).

Modernioje visuomenėje praktiškai neįmanoma pabėgti nuo politikos. Tai kelia papildomų problemų atskiriant tai, kas gali būti įvardyta politiniu dalyvavimu ir kas ne.

Politinio dalyvavimo tipologijos. Praktiškai nuo pirmųjų politinio dalyvavimo studijų siekta suklasifikuoti gausybę politinio dalyvavimo formų. Dažniausiai aptinkamos keturios politinio dalyvavimo tipologijos: (1) konstitucinės ir nekonstitucinės dalyvavimo formos; (2) legalios ir

nelegalios dalyvavimo formos; (3) legitimios ir nelegitimios dalyvavimo formos; (4) konvencinės ir nekonvencinės dalyvavimo formos (Kaase, 1992).

Konstitucinės ir nekonstitucinės formos. Politinis dalyvavimas demokratiname procese yra reikšmingas dėl piliečiams suteikiamos galimybės daryti įtaką priimamiems sprendimams. Paprastai stengiamasi šią piliečių galimybę ir jos pasekmes įtvirtinti įstatymais, tačiau neįmanoma numatyti visų galimų variantų. Pagal tai, ar tam tikri dalyvavimo veiksmai yra įtvirtinti įstatymuose, ar ne, skiriami “konstituciniai” ir “nekonstituciniai” dalyvavimo veiksmai. Be abejo, pats paprasčiausias “konstitucinis” veiksmas yra balsavimas. Iš “nekonstitucinių” veiksmų labiausiai paplitusios įvairios pilietinės iniciatyvos.

Legalios ir nelegalios formos. Tam tikru momentu dalyvavimo veiksmai gali būti priskiriami prie legalių (leidžiamų įstatymais) arba nelegalių (draudžiamų įstatymais). Šis iš pirmo žvilgsnio trivialus skirstymas įgauna prasme dinaminėje perspektyvoje, kai tam tikrų dalyvavimo veiksmų statusas legalumo-nelegalumo atžvilgiu kinta. Politinio dalyvavimo literatūroje nagrinėjančioje nelegalius dalyvavimo veiksmus, pastarieji dar skiriami į pilietinius neramumus, kuriuose nenaudojama prievarta, ir politinę prievartą.

Legitimios ir nelegitimios formos. Šių kategorijų išskyrimas apima subjektyvų vertinimo elementą, nes legitimumo pripažinimas – tai agreguota atskirų piliečių požiūrio į skirtingus veiksmus išraiška. Legalios dalyvavimo formos gali išsiversti ir be šio socialinio pripažinimo, tuo tarpu nelegalūs veiksmai kaip tik šį pripažinimą turi. Ir šiuo atveju, dalyvavimo veiksmų skyrimas į legitimius ir nelegitimus įgauna didesnę reikšmę atsižvelgiant į laiko perspektyvą.

Konvencinės ir nekonvencinės formos. Tai S. Barnes, M. Kaase ir kitų (Barnes, Kaase et al., 1979) pateikta politinio dalyvavimo tipologija. Ji išsiskiria tuo, jog apjungia dvi dalyvavimo dimensijas – legalumą ir legitimumą. Šios tipologijos autoriai pabrėžė, jog, norint nustatyti, ar konkrečios dalyvavimo formos yra priskirtinos konvenciniam ar nekonvenciniam politiniam dalyvavimui, turi būti įvertintas šių formų *legalumas*, t.y. jų atitikimas šią elgesio formą reglamentuojančioms teisės normoms, ir *legitimumas*, t.y. laipsnis, kuriuo konkreti visuomenė konkrečiu laiku pritaria ar nepitaria šiai elgesio formai (Kaase, Marsh, 1979a:45).

Konvencinis politinis dalyvavimas apima legitimias, institucionalizuotais politinio proceso elementais besiremiančias, dalyvavimo formas (rinkimai, rinkimų kampanijos ir kt.). Tuo tarpu nekonvencinis politinis dalyvavimas apima tuos veiksmus, kurie nesiremia institucinėmis politinio proceso įtakos formomis ir stokoja legitimumo (demonstracijos, piketai ir kt.).

Pastaruoju metu gan dažnai konvencinis politinis dalyvavimas yra įvardijamas kaip tradicinis politinis elgesys, o nekonvencinis – kaip netradicinis politinis elgesys arba protesto politika (Dalton, 1996; Krupavičius, 1998).

Diskutuotinas konvencinių ir nekonvencinių formų santykis. Vieni autoriai teigia, jog konvencinis ir nekonvencinis dalyvavimas nėra vienas kitą paneigiantys, greičiau funkcionuoja kartu ir tuo būdu sudaro tai, ką M. Kaase ir A. Marsh įvardijo politinių veiksmų repertuaru (political action repertuary) (Kaase, Marsh, 1979b:137). E. Muller teigia, jog “tie, kurie nedalyvauja konvencinėje veikloje iš esmės nėra linkę dalyvauti agresyviuose politiniuose veiksmuose; tie, kurie dalyvauja konvenciniuose veiksmuose, nedalyvauja agresyvioje veikloje; tačiau praktiškai visi, kurie dalyvauja agresyviuose veiksmuose, taip pat dalyvauja ir konvenciniuose veiksmuose” (Muller, 1977a:454). Tačiau būtina pažymėti, jog *Political Action* tyrime buvo matuojamas nekonvencinio dalyvavimo potencialas – t.y. kiek išreiškiama iniciatyva dalyvauti nekonvenciniuose veiksmuose, o ne realus dalyvavimas nekonvenciniuose veiksmuose.

Pastaruoju metu vis dažniau teigiama, jog protesto politika gali būti suvokta kaip alternatyva kai kurioms konvencinio dalyvavimo formoms, visų pirma – dalyvavimui rinkimuose. Pavyzdžiui, P. Norris nustatė, jog aplinkosauginis aktyvumas yra neigiamai susijęs su balsavimu rinkimuose. T.y., tie žmonės, kurie akcentuoja aplinkosaugą, yra mažiau linkę dalyvauti rinkimuose ir labiau linkę dalyvauti demonstracijose, streikuose ir pan. Tiesa, tuo pat metu aplinkosauginis aktyvumas yra teigiamai susijęs su kitomis konvencinio dalyvavimo formomis – naryste politinėse partijose ir pilietiniu aktyvumu (Norris, 2002). Tuo pat metu socialinių judėjimų, pradėjusių protesto politikos pakilimą senosiose demokratijose, analizė parodė, jog dalis socialinių judėjimų transformavosi į nevyriausybinės organizacijas ir šiandien veikia konvencinio dalyvavimo ribose (Tarrow, 2000:279-280). Tai parodo, jog piliečių aktyvumas iš tikrųjų neapsiriboja vieno tipo veiksmis, o riba tarp konvencinio dalyvavimo veiksmų ir protesto politikos yra neryški.

Šiandien galima teigti, kad konvencinių ir nekonvencinių formų tipologija yra tapusi klasikine dalyvavimo formų tipologija, kurią savo tyrimuose naudoja dauguma įvairių šalių tyrėjų. Būtent šios tipologijos pagrindu bus formuojamas modelis politinio dalyvavimo analizei, todėl būtina įvertinti, kiek ši tipologija yra tinkama šių dienų politinio dalyvavimo analizei.

2. KLASIKINĖ POLITINIO DALYVAVIMO TIPOLOGIJA.

2.1. KONVENCINIS DALYVAVIMAS.

Konvencinis dalyvavimas – “tai balsavimas, rinkimų kampanijos, grupių veikla ir kiti metodai, įprastai asocijuojami su demokratine politika” (Dalton, 1988:35).

Konvenciniam dalyvavimui priskiriama keletas funkcijų. Visų pirma, tai parama valstybės politikai, kuri gali pasireikšti paprasčiausiu dalyvavimu kokio nors kandidato rinkiminio štabo veikloje. Antra, konvencinis dalyvavimas – tai ir būdas įtakoti politiką, siekiant ją pakeisti. Piliečiai gali susitikti su politikais, dalyvauti įvairiose interesų grupėse, reikalauti, kad politikai spręstų piliečiams rūpimas problemas. Bene svarbiausia konvencinio dalyvavimo funkcija – “padidinti kognityvinės politinės mobilizacijos lygį visuomenėje, kitaip tariant, ugdyti individų sugebėjimą savarankiškai interpretuoti ir vertinti tai, kas vyksta politikoje” (Valionis, 2000:345).

Tyrimais nustatytos kelios konvencinės politinės veiklos formos (Verba, Nie, Kim, 1971, 1978). Skirtingos veiklos formos nėra viena kitą pakeičiančios. Žmonės linkę specializuotis veikloje, kuri atitinka jų motyvus ir tikslus. Specifinės veiklos rūšys dažnai koncentruojasi; tai yra, tikėtina, kad pilietis, kuris atlieka vieną veiksmą iš atskiros grupės, atliks kitą veiksmą iš tos pačios grupės, bet nebūtinai veiksmą iš kitos grupės.

Politinio dalyvavimo veiklos grupės vadinamos demokratinio dalyvavimo formomis (*modes of democratic participation*). Formos yra: balsavimas, veikla rinkiminėse kampanijose, bendruomeninė veikla (veikla su grupe bendruomenėje) ir susitikimai su pareigūnais asmeniniais klausimais (Verba, Nie, Kim, 1978; Dalton, 1996).

Skirtingos dalyvavimo formos egzistuoja todėl, kad politinė veikla skiriasi piliečiams keliamais reikalavimais ir pačios veiklos pobūdžiu. Vieni veiksmai reikalauja daug pastangų ir gali reikalauti aukšto politinio išmanymo lygio; kitos politinio dalyvavimo formos yra gana rutiniškos. Dalyvavimo formos taip pat skiriasi savo tikslais.

S. Verba, N.H. Nie ir J. Kim apibrėžė skirtumus tarp dalyvavimo formų naudodami kelis kriterijus:

- ar įtaka pasireiškia veiksmo metu perduodama informacija apie individo pasirinkimus, ar naudojamas spaudimas;
- ar veiksmas nukreiptas į plačias socialines pasekmes, ar į atskirus individus;
- potencialus veikloje užprogramuoto konflikto laipsnis;
- būtinų pastangų ir iniciatyvos laipsnis;
- bendradarbiavimo su kitais laipsnis (Verba, Nie, Kim, 1978:310-312).

Pagal šiuos kriterijus S. Verba, N.H. Nie ir J. Kim suskaidė politinį dalyvavimą į kelias formas. Vėliau K.L. Schlozman, H.E. Brady ir S. Verba, aptardami skirtingų politinio dalyvavimo

formų požymius, išskyrė keletą naujų konvencinio dalyvavimo formų (rinkimines aukas, politines aukas, narystę vietinėje taryboje ir priklausymą politinei organizacijai) ir tris papildomas dimensijas: perduodamos informacijos apimtį, poveikio stiprumą ir dalyviams keliamus reikalavimus. Kiekviena politinė veikla reikalauja iš dalyvio arba laiko, arba įgūdžių, arba pinigų, o kartais ir šių trijų dalykų derinio. Tai leidžia teigti, jog ne visi piliečiai gali vienodai sėkmingai dalyvauti įtakojant viešuosius sprendimus. Tai lemia jų turimi išteklių: turintys daugiau išteklių gali rinktis didžiausią poveikį darančius veiksmus ir tuo būdu turėti neproporcingai didelę (lyginant su kitais piliečiais) įtaką priimamiems sprendimams (Scholzman, Brady, Verba, 1995:47-48). Pagrindinės konvencinio dalyvavimo formos yra balsavimas, veikla rinkiminėje kampanijoje, veikla bendruomenėje, kontaktas su pareigūnu, rinkiminės aukos, politinės aukos, narystė vietinėje taryboje ir priklausymas politinei organizacijai (žr. 1.1 lentelę).

Balsavimas. Dauguma tapatina politinį dalyvavimą su rinkimais, nes rinkimai yra atstovaujamosios demokratijos pagrindas, nors piliečiai gali dalyvauti ir daugelyje kitų veiklų. Demokratijos principai reikalauja, kad piliečiai galėtų kontroliuoti tuos, kurie priima sprendimus; pagrindinis šios kontrolės būdas – visuomenės galimybė periodiškai konkurenciniuose rinkimuose rinkti politinį elitą. Priešrinkiminis laikotarpis taip pat svarbus kaip diskusijų ir debatų laikas. Rinkimai skatina visuomenę ir politinį elitą įvertinti ankstesnę vyriausybės veiklą, svarstyti priešakyje laukiančias politines problemas ir galimus jų sprendimus.

Nepaisant to, balsuojančių nacionaliniuose rinkimuose skaičius yra labai menkas bendro visuomenės politinio dalyvavimo indikatorius (Dalton, 1996:47). Ypač tai akivaizdu Europos valstybėse, kur, lyginant su JAV, rinkimai vyksta retai ir šiuo būdu pareikšti savo nuomone piliečiai paprastai gali ne daugiau kaip kartą metuose.

Tai, jog rinkimai vyksta palyginti retai, kai kurių autorių teigimu netgi yra pakankama priežastis išskirti dalyvavimą rinkimuose iš kitų konvencinio dalyvavimo formų. Šią idėją galima rasti ir Lietuvos autorių darbuose: “dalyvavimas rinkimuose nėra priskiriamas prie konvencinio politinio elgesio: tai greičiau atskira unikali politinio elgesio forma, pasitaikanti labai retai, kartą per kelerius metus, ir ją reiktų nagrinėti atskirai” (Valionis, 2000:345).

Šiuos argumentus galima atmesti jau vien dėl to, jog dalyvavimas rinkimuose atitinka du svarbiausius konvencinio dalyvavimo kriterijus: (1) tai legali ir (2) legitimi dalyvavimo forma. Be to, pati dalyvavimo forma yra įvardijama kaip “balsavimas” – t.y. apima ne vien dalyvavimą rinkimuose, bet ir dalyvavimą referendumuose, plebiscituose ir kitose piliečių apklausose.

1.1 lentelė. Politinio dalyvavimo formos.

<i>Dalyvavimo forma</i>	<i>Spaudimas</i>	<i>Reikalavimai</i>	<i>Konfliktas</i>	<i>Iniciatyva</i>	<i>Bendradarbiavimas su kitais</i>	<i>Informacijos apimtis</i>	<i>Poveikis</i>	<i>Reikalavimai dalyviui</i>
Balsavimas	Didelis	Kolektyviniai	Konfliktinis	Maža	Mažas	Maža	Mažas	Laikas
Veikla rinkiminėje kampanijoje	Didelis	Kolektyviniai	Konfliktinis	Vidutinė	Vidutinis arba didelis	Mišri	Didelis	Laikas, įgūdžiai
Veikla bendruomenėje	Mišrus	Kolektyviniai	Kartais taip/kartais ne	Vidutinė arba didelė	Vidutinis arba didelis	Didelė	Didelis	Laikas, įgūdžiai
Kontaktas su pareigūnu	Mišrus	Individualūs	Nekonfliktinis	Didelė	Mažas	Didelė	Vidutinis	Laikas, įgūdžiai
Rinkiminės aukos*	-	-	-	-	-	Mišri	Didžiausias	Pinigai
Politinės aukos*	-	-	-	-	-	Mišri	Didžiausias	Pinigai
Narystė vietinėje* taryboje	-	-	-	-	-	Didelė	Didelis	Laikas, įgūdžiai
Priklausymas politinei organizacijai*	-	-	-	-	-	Mišri	Didelis	Laikas, įgūdžiai, pinigai
Protestai**	Didelis	Kolektyviniai	Labai konfliktinis	Vidutinis arba didelės	Vidutinis arba didelis	Didelė	Vidutinis	Laikas

Šaltinis. Modifikuotos lentelės: Verba S., Nie N.H., Kim J. 1978. Participation and political equality. Cambridge, Eng.; New York: Cambridge University Press. P.55. Table 3.1; Schlozman K.L.; Brady H.E.; Verba S. 1995. Voice and equality : civic voluntarism in American politics. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press. P.48. Table 2.1; Dalton R. J. 1996. Citizen politics: public opinion and political parties in advanced industrial democracies, 2nd ed. Chatham, N.J.: Chatham House Publishers. P.43. Table3.1.

Pastabos. * - originalioje S.Verba, N.H.Nie ir J.Kim (1978) lentelėje šie veiklos būdai bei protestas neišskirti; ** - protestas prie konvencinio dalyvavimo formų nepriskiriamas ir šioje lentelėje pateikiamas tik palyginimui.

Balsavimą galima priskirti mažiausiai veiksmingoms piliečių dalyvavimo formoms, nes piliečiai tik netiesiogiai daro poveikį politiniam procesui (Holmskaja, 1999:173). R.J.Dalton teigia, kad rinkimai – retai vykstantis ir gana primityvus politinės įtakos būdas. Jei esi nepatenkintas kurio nors rinkto pareigūno veikla, tai laukti kitų rinkimų, kad tą pareigūną pakeistum, gali reikšti ne politinį dalyvavimą, o politinį neveikimą (Dalton, 2008:85). Be to, rinkimuose iš esmės balsuojama už gana plačias programas, o ne už konkrečius veiksmus įgyvendinant vieną ar kitą programą. Tad net išsilavinęs rinkėjas negali pasakyti, ką iš tikrųjų vienas ar kitas pasirinkimas reiškia. Dar daugiau – po rinkimų vyriausybės nebūtinai vykdys tas programas, kurios buvo pateiktos rinkimų metu (Dalton, 2008:93).

Tuo pat metu balsavimas kaip dalyvavimo forma yra mažiausiai reikalavimų dalyviui keliantis veiksmas. Dalyviui nebūtinai nei specialūs įgūdžiai, nei papildomi finansiniai ištekliai.

Keičiantis piliečių nuostatoms dalyvavimo atžvilgiu, daugelyje Europos valstybių pradėta ieškoti kelių kaip padidinti piliečių galimybes tiesiogiai kontroliuoti politinį procesą (Scarrow, 2001:653). Tiesioginės demokratijos instrumentų įvedimas ir piliečių vaidmens šiuolaikinėje valstybėje praplėtimas gali padidinti socialinį integralumą ir politinės sistemos stabilumą, subalansuodamas skirtingus interesus, bei padidinti sistemos legitimumą (Dalton, Burklin, Drummond, 2001:149). Tiesa, pažymimas vienas ironiškas dalykas: politinis elitas suvokia, jog paprasti piliečiai yra nusivylę atstovaujamosios demokratijos suteikiamomis galimybėmis išsakyti savo nuomonę, bet tuo pat metu diskutuoja apie demokratijos ateitį nesikreipdamas į piliečius, kad šie išsakytų savo nuomonę (Dalton, Burklin, Drummond, 2001:144). Du populiariausi pokyčiai: tiesioginių įvairių pareigūnų rinkimų ir referendumų (ypač vietos savivaldybių lygmenyje) įvedimas (Scarrow, 2001:655). Dauguma dabartinių konstitucijų (Prancūzija, Italija) leidžia referendumus, o kai kurios netgi reikalauja tokio piliečių pritarimo, kai sprendžiami svarbūs klausimai (Danija). Netgi tokiose šalyse, kur referendumo galimybė neįtvirtinta konstitucijose, vis dažniau diskutuojama apie tokio tipo piliečių sprendimo galimybę. Be to, tokiose valstybėse kaip Vokietija, kur po Antrojo pasaulinio karo neįvyko nacionalinis referendumas, referendumai naudojami regioniniame ir vietos lygyje (Strom, 2000:186; Dalton, Wattenberg, 2000b:282).

Veikla rinkiminėse kampanijose. Dalyvavimas rinkiminėje veikloje reiškia rinkiminio dalyvavimo išplėtimą už balsavimo veiksmo ribų. Ši forma apima daugybę įvairiausių politinių veiksmų: darbą partijai ar kandidatui, rinkiminių susitikimų lankymą, kitų įtikinėjimą kaip balsuoti, ženklelio su kandidato portretu nešiojimą ir kitas veiklos formas per rinkimus ir tarp rinkimų.

Veikla rinkiminėse kampanijose reikalauja iš dalyvio daugiau iniciatyvos ir didesnio bendradarbiavimo su kitais. Tai lemia, jog lyginant su balsavimu, šioje veikloje dalyvauja mažesnis piliečių skaičius. Be to, šiuo atveju viešai parodoma parama konkretiems kandidatams, tuo tarpu balsavimui būdingas anonimiškumas.

Veikla rinkiminėse kampanijose gali būti efektyvus piliečių įtakos būdas. Palyginus su balsavimu, naudojamas stipresnis ir labiau tiesioginis spaudimas politiniam elitui.

Bendruomeninė veikla. Didžioji dalis bendruomeninės veiklos reikalauja grupinių pastangų užsiimant socialinėmis ir bendruomenės problemomis, nors tiesioginiai piliečių kontaktai su elitu dėl tų pačių problemų taip pat priklauso bendruomeninės veiklos formai.

Ši forma skiriasi nuo veiklos rinkimų kampanijose tuo, jog apima sferą už rinkiminės aplinkos ir nesikoncentruoja ties konkrečios politinės organizacijos šalininkais.

Kadangi dalyvavimo parametrai nenustatomi per rinkimus, iš bendruomenės aktyvistų reikalaujamas pakankamai aukštas politinio išmanymo lygis ir iniciatyva. Piliečiai patys nustato problemų darbotvarkę, priimančiųjų sprendimus įtakos metodus ir poveikio laiką. Šiuo būdu sprendžiamos įvairiausios socialinės ir bendruomeninės problemos: pradedant gatvių ir mokyklų sutvarkymu ir baigiant aplinkos apsauga. Bendruomeninės veiklos forma perkelia dalyvavimo kontrolę visuomenei ir padidina piliečių įtaką politiniam procesui. Anot R. Putnamo, “priklausyti pilietinei bendruomenei visų pirma reiškia aktyviai dalyvauti viešuosiuose reikaluose” (Putnam, 2001:120).

Kalbant apie bendruomeninį aktyvumą, pabrėžiama ir įvairių pilietinių asociacijų, nevyriausybinių organizacijų svarba. Be to, jog šios organizacijos jau pačios savaime yra tam tikra dalyvavimo forma, jog ugdo ir įgūdžius būtinus dalyvauti kitoje veikloje: “dalyvavimas pilietinėse organizacijose įdiegia bendradarbiavimo įgūdžius ir bendros atsakomybės už kolektyvines pastangas jausmą. Be to, kai individai priklauso “kryžminėms” grupėms su skirtingais tikslais ir nariais, jų nuostatos dėl grupių tarpusavio sąveikos ir kryžminio poveikio tampa nuosaikesnės” (Putnam, 2001:123).

Kaip teigia R. Putnamas, pilietinės asociacijos apskritai prisideda prie demokratinio valdymo stabilumo ir efektyvumo ir dėl savo “vidinio” poveikio atskiriems nariams, ir dėl “išorinio” poveikio platesnei politinei visuomenei (Putnam, 2001:123).

Tiesa, analizuojant bendruomeninę veiklą, susiduriama su kai kuriomis problemomis. Nestruktūruota bendruomeninės veiklos prigimtis sudaro sunkumų matuojant dalyvavimo lygį ir lyginant jį tarp atskirų valstybių (Dalton, 1996:52).

Kontaktai su pareigūnais. Ši dalyvavimo forma iš kitų išsiskiria dideliu dalyvio iniciatyvos laipsniu, tačiau tuo patu pasižymi kur kas mažesne dalyvių socialine sąveika ir rečiau pasitaikančiais kolektyviniais veiksmais. Yra galimybė susitikti su pareigūnais ir grupei žmonių, tačiau paprastai taikomas individualaus kontakto principas. Iš kitų dalyvavimo formų kontaktai su pareigūnais išsiskiria tuo, jog kontakto vietą ir laiką paprastai apsprendžia pareigūnas. Tuo tarpu pats dalyvis gali tik rinktis, koks bus susitikimo su pareigūnų turinys – t.y. kokia problema ar klausimas bus aptariamas.

Rinkiminės ir politinės aukos. Ši dalyvavimo forma pasižymi tuo, jog sunkiai nustatomas dalyvių realus poveikis viešųjų sprendimų priėmimui. Net ir didžiulės paaukotos lėšos gali neduoti laukto efekto, jei tie politikai ar politinės partijos, kurias rėmėte per rinkimus, pralaimi. Tuo pat metu ši dalyvavimo forma kelia problemų dėl jos skaidrumo. Kartais lieka neaišku, kokie piliečiai ir kokių siekių vedini parėmė vieną ar kitą politiką, partiją.

Priklausymas politinei organizacijai. Partijos vaidina svarbu vaidmenį atstovaujamojoje demokratijoje. Jos supaprastina ir struktūruoja pasirinkimą rinkimuose, organizuoja ir mobilizuoja rinkimų kampanijas, artikuliuoja ir agreguoja skirtingus interesus, sudaro sąlygas komunikacijai, konsultacijoms ir svarstymams, rekrutuoja, atrenka ir ruošia kandidatus, sudaro vyriausybę ir atlieka kitas ne mažiau svarbias funkcijas (Norris, 2002).

Priklausymas politinei partijai ilgą laiką buvo vienas iš realiausių būdų piliečiui įtakoti priimamus sprendimus, nes būtent partijos tradiciškai yra viena iš centrinių organizacijų siejančių piliečius ir valstybę. Analizuojant politinių partijų poveikį politiniam dalyvavimui, buvo teigiama, jog partijos padidina atskirų piliečių dalyvavimo galimybes, nes piliečiai, kurie įsijungia į partijas gali lengviau savo pastangas paversti veiksmu (Scarrow, 1999:342). Be to, partijos stimuliuoja platesnį piliečių įsitraukimą, bandydamos mobilizuoti piliečius ir padidinti jų susidomėjimą politiniais reikalais.

Demokratinėse valstybėse partijos yra bene svarbiausia organizacija, kuri gali keisti institucinę tvarką - sukurdama galimybes piliečių iniciatyvai ir dalyvavimui, arba jas blokuodama (Scarrow, 1999:342).

2.2. NEKONVENCINIS DALYVAVIMAS.

Staigus nekonvencinių veiksnių prasiveržimas ir išpopuliarėjimas XX amžiaus 7-8 dešimtmečiuose buvo įvardytas "dalyvavimo revoliucija", kuri "metė iššūkį ribotai demokratijos, kaip reguliaraus, institucionalizuoto politinės valdžios pakeitimo, perspektyvai. Ji apibūdina egzistuojančią politinių institucijų sistemą kaip pasenusią ir įvardija platesnių politinio ir socialinio dalyvavimo teisių paieška pagrindine Vakarų demokratijų politinės tvarkos problema" (Kaase, 1990:23). Pagrindinės tokios "revoliucijos" priežastys yra makrosocialinės: ekonominės gerovės augimas, išsilavinimo lygio kilimas, didėjantis fizinis ir mentalinis nutolimas nuo 2-ojo pasaulinio karo, masinės elektroninės komunikacijos, ypač televizijos, plėtra (Kaase, 1990:25).

Nekonvencinis politinis elgesys gali būti apibrėžtas kaip "elgesys, kuris neatitinka politinį dalyvavimą konkrečiame režime reguliuojančių teisės normų bei papročių" (Kaase, Marsh, 1979a:41). Kalbant apie nekonvencinius dalyvavimo veiksmus, pabrėžiamas jų konfliktiškumas ir gan reali galimybė peraugti į destruktinius veiksmus - riaušes, pastatų ir kitokios nuosavybės

niokojimą (Jasiulevičienė, 1999:71). Tačiau taip pat teigiama, jog beveik visi tiesioginiai veiksmai, įskaitant ir daugumą konvencinių veiksmų, yra potencialiai smurtiniai. Pats politinis smurtas, kuris taip pat priskiriamas nekonvenciniams veiksams, apibrėžiamas kaip “fizinės jėgos naudojimas prieš objektą ar asmenį, siekiant politinių tikslų” (Kaase, Marsh, 1979a:44).

Pažymėtina, jog kurį laiką netgi nebuvo nusistovėję vieningo termino, apibrėžiančio tuos veiksmus, kuriuos įvardijame kaip nekonvencinius veiksmus. A. Marsh studijoje *Protest and Political Consciousness* teigė, jog protestas yra gan neapibrėžtas terminas. Anot jo, terminas “neortodoksinis politinis elgesys” apie politinį elgesį pasako daugiau. Šiuo terminu akcentuojamas skirtumas tarp ortodoksinio ir neortodoksinio politinio elgesio. Šis skirtumas remiasi normatyvinių taisyklių, apibrėžiančių leidžiamą elgesį, buvimu: ortodoksinės politikos atveju tokios taisyklės yra, tuo tarpu neortodoksinio politinio elgesio atveju tų taisyklių nėra. Paprastai yra gausybė įstatymų ir taisyklių ribojančių ar net draudžiančių demonstracijas, boikotus, streikus ir kitą neortodoksinį elgesį (Marsh, 1977:39).

E.N. Muller propagavo kitą terminą – “agresyvus politinis dalyvavimas”. Taip įvardijami tie nelegalūs kolektyviniai veiksmai, kuriais siekiama sugriauti normalų vyriausybės funkcionavimą. Agresyvus politinis dalyvavimas nenaudojant smurto gali būti įvardijamas kaip *piliietinis nepaklusnumas* (civil disobedience), taip atskiriant jį nuo *politinės prievartos* (political violence) (Muller, 1977b:71-72). Agresyvų politinį dalyvavimą nuo kitų nekonvencinių veiksmų skiria didesni dalyvavimo kaštai (Kluegel, Mason, 1999:45).

Kartais pabrėžiama, jog labai aktyvus nekonvencinis politinis dalyvavimas rodo ryškia visuomenės krizę (Jasiulevičienė, 1999:71). Tačiau iš tikrųjų nekonvencinių dalyvavimo formų paplitimas – tai politinių vertybių poslinkis, kuris gali kelti grėsmę politiniam *status quo*, tačiau pats savaime nekelti grėsmės liberaliai demokratinei tvarkai (Kaase, Marsh, 1979a:31). Remiantis fundamentaliais demokratiniiais principais, demokratinė visuomenė, mažų mažiausiai, garantuoja atskiriems piliečiams ar socialinėms grupėms galimybę įtakoti politinės valdžios sprendimus. Kiek šis principas yra realizuojamas arba tikėtina, jog bus realizuotas, tiek kolektyvinis politinis smurtas nebus reikalingas. Iš kitos pusės, jei sistemos trūks jautrumo, tai gali sudaryti galimybes legitimiai, nors nebūtinai legaliai, panaudoti įvairius tiesioginio veiksmo metodus, įskaitant ir prievartą kaip vieną iš kraštutinių nekonvencinio politinio elgesio formų (Kaase, Marsh, 1979a:38).

Nekonvencinis politinis dalyvavimas nuo konvencinio politinio dalyvavimo skiriasi keliais bruožais¹:

- protestas yra tiesioginio veiksmo technika konfrontuojant su politiniais elitais, priešingai nei dalyvavimas elitų nustatytuose rėmuose;

---

¹ Konvencinių dalyvavimo formų ir protesto palyginimui galima žiūrėti ir 1 lentelę.

- protestas gali susitelkti ties specifinėmis problemomis ar politiniais tikslais ir perduoti didelį kiekį politinės informacijos su nemenka politine jėga;
- nekonvenciniai veiksmai iš kitų dalyvavimo veikslių išsiskiria tuo, jog yra daugiau situaciniai veiksmai, pasireiškiantys kaip reakciją į specifinį įvykį, į konkrečias aplinkybes;
- patys dalyviai kontroliuoja protesto vietą ir laiką. Efektyvus protestas reikalauja iniciatyvos ir bendradarbiavimo su kitais.

Modernus protestas - planuojama ir organizuojama veikla. Politinės grupės sąmoningai planuoja protestus, kai ši veikla gali duoti naudos įgyvendinant savo tikslus. Protestuose aktyviai dalyvauja ir žiniasklaidos priemonės. XX amžiaus pabaigoje protestas paprasčiausiai kitas, lyginant su tradiciniu politiniu dalyvavimu, politinis resursas mobilizuojant viešąją nuomonę ir įtakojant sprendimų priėmėjus (Dalton, 1996:61).

A. Marsh (1977) išvystė konceptualų netradicinio politinio elgesio formų modelį. Įvairios nekonvencinio dalyvavimo formos išrikiuotos vienoje plokštumoje nuo paprasčiausių iki kraštutinių. Ši plokštuma padalinta tam tikrais slenksčiais (žr. 1 diagramą).

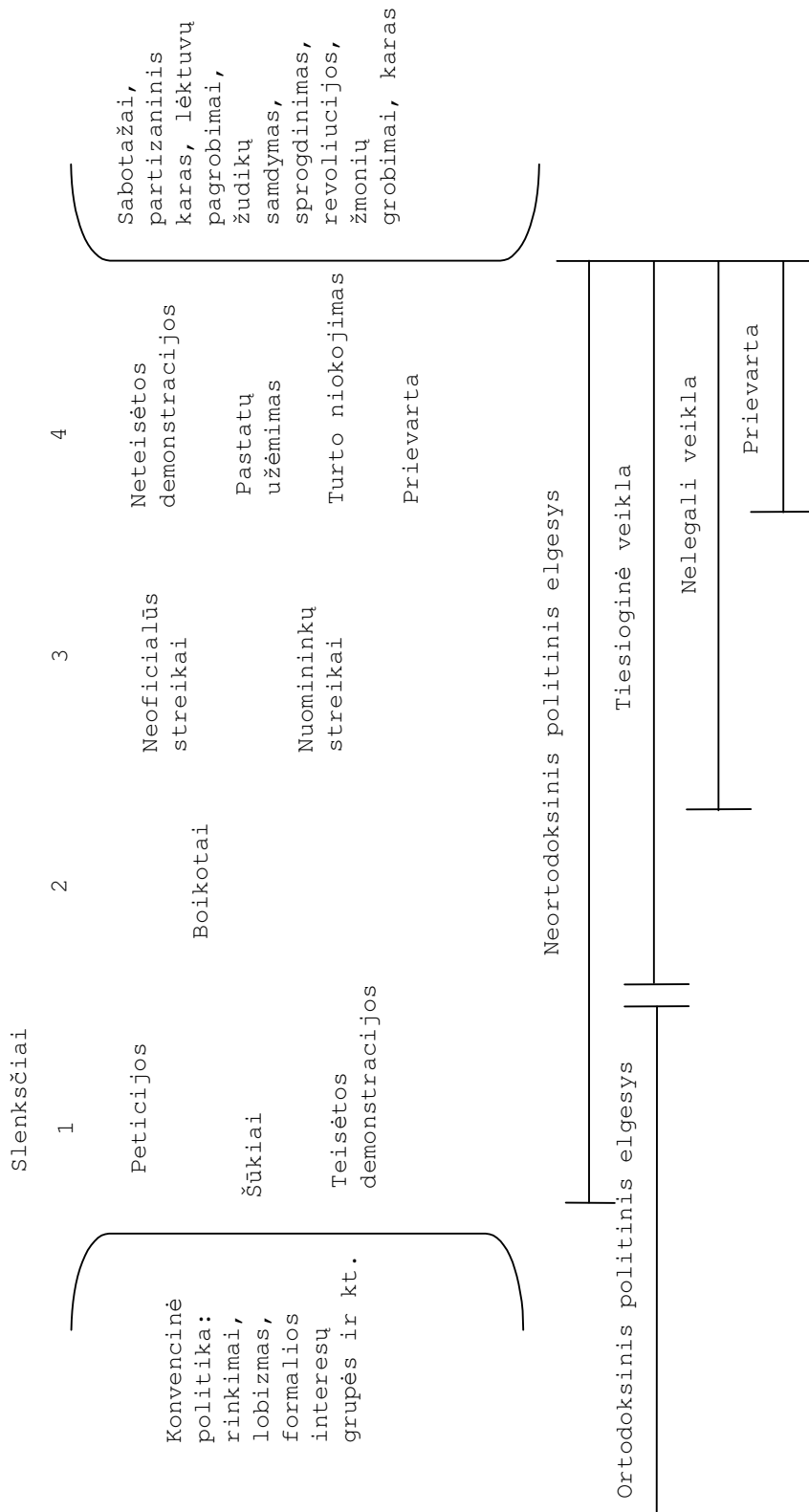
Pirmasis slenkstis rodo perėjimą nuo konvencinės prie nekonvencinės politinės veiklos. Šis slenkstis – tai “persidengimas tarp ortodoksinio ir neortodoksinio politinio elgesio” (Marsh, 1977:41). Ši forma skiriasi nuo veiklos rinkimų kampanijose tuo, jog apima sferą už rinkiminės aplinkos ir stokoja šalininkų centrų. Visos trys formos gali pasireikšti abiem elgesio atvejais, tačiau demonstracijos yra būdingesnės neortodoksiniam politiniam elgesiui.

Antrasis slenkstis reprezentuoja perėjimą prie tiesioginės veiklos, tokios kaip boikotai. Tai jau “nedviprasmiškas žengimas į politinės neortodoksijos sferą” (Marsh, 1977:41). Trečias nekonvencinės politinės veiklos lygis apima nelegalius, tačiau neprievartinius veiksmus. Šiam lygiui tipiška veikla yra neoficialūs streikai.

Pradedant trečiuoju slenksčiu A. Marsh įveda dvi naujas kategorijas “pilietinis nepaklusnumas” (civil disobedience) ir “politinis nepaklusnumas” (political disobedience). Pilietinis nepaklusnumas apima veiksmus priskirtus trečiam slenksčiui ir nepereina į turto niokojimą ir prievartą. Tuo tarpu politinis nepaklusnumas yra platesnė kategorija, apimanti tiek trečiam, tiek ketvirtam slenksčiams priskirtus veiksmus, įskaitant ir prievartą (Marsh, 1977:43).

Ketvirtasis slenkstis apima prievartinius veiksmus, tokius kaip turto niokojimas ar prievarta prieš asmenis, tačiau neapima “sudėtingų” prievartos ir smurto veikslių kaip partizaninis karas ar lėktuvų užgrobimas. Anot A. Marsh, pastarieji ir panašūs veiksmai – “politinis nusikaltimas” (political crime) (Marsh, 1977:43).

1 diagrama. Nekonvencinis politinis elgesys.

Šaltinis: Marsh A. (1977) *Protest and Political Consciousness*. Beverly Hills, London: SAGE Publications, p.42. Figure 2.1. Pateikta R.J.Dalton modifikuota schema - Dalton R.J. (1996) *Citizen politics: public opinion and political parties in advanced industrial democracies*, 2nd ed. Chatham, N.J. : Chatham House Publishers. P.72. Figure 4.1.

Tyrimais nustatyta, jog nekonvencinė politinė veikla yra kumuliatyvi. Individai, veikiantys viename iš slenksčių, dalyvauja ir “švelnesnėje veikloje” (Dalton, 1996:73).

Pastaraisiais metais pripažįstama, jog protestas iš politikos “paraštės” tapo vos ne pagrindine aktyvumo forma. Tuo pat metu protesto akcijų dalyviai tapo “normalesni” – t.y. jie vis dažniau savo charakteristikomis atitinka vidurinės klasės atstovus. Nemažiau svarbu tai, jog išsilavinimas tapo svarbiausiu indikatoriumi, nulemiančiu piliečių aktyvumą protesto politikoje (Norris, 2002).

Protesto politikos plėtros procesas ne tik priverčia vyriausybes priimti naujus iššūkius, subalansuojant ir įvertinant sudėtingesnius reikalavimus iš daugybės kanalų, bet ir suteikia piliečiams daugiau įvairių galimybių įsitraukti į sprendimų formavimą, o tai yra “sveika atstovaujamajai demokratijai” (Norris, 2002).

3. POLITINIO DALYVAVIMO MODELIO PAIEŠKOS.

3.1. ALTERNATYVŪS TIPOLOGIJŲ VARIANTAI.

Bandymų kvestionuoti klasikinių politinio dalyvavimo tipologijų tinkamumą, analizuojant ir vertinant pastarųjų dviejų dešimtmečių situaciją, nėra daug. Iš esmės dauguma alternatyvių siūlymų buvo suformuluoti ir pavišinti jau XXI amžiuje.

Visų pirma teikti naujus tipologijos variantus paskatino ne tik kintanti dalyvavimo praktika, bet informacinių technologijų plėtra, kuri nuo pat pradžių kėlė politinio dalyvavimo tyrėjų susidomėjimą - ar internetas gali daryti poveikį politinio dalyvavimo lygiui ir būdai (Polat, 2005). Keliolika technologijų plėtros metų papildė politinio dalyvavimo tyrinėtojų žodyną keletu naujų terminų – internetinis dalyvavimas (online participation), ne-internetinis dalyvavimas (offline participation), skaitmeninė demokratija (digital democracy) ir kt. Tačiau pats interneto poveikis politiniam dalyvavimui susilaukia dvejopų vertinimų: vieni teigia, kad internetas gali neigiamai įtakoti dalyvavimą, nes yra naudojamas tik pramogoms – t.y. piliečiai turės vis mažiau laiko pilietiniam ir socialiniam aktyvumui; kiti išvelgia teigiamą interneto poveikį – iš vienos pusės jis palengvina dalyvavimą (sumažina kaštus) tiems, kurie jau dalyvauja, iš kitos pusės, mobilizuoja iki tol neaktyviais buvusius piliečius (ypač akcentuojamas teigiamas poveikis jaunimui) (Boulianne, 2009; Sylvester, McGlynn, 2010). Kai kurie pastarojo meto tyrimai patvirtina pastarąją prielaidą, tačiau interneto poveikis nėra toks, kad iš esmės pakeistų dalyvavimo mastus (Boulianne, 2009:205).

E.Anduiza, A.Gallego ir M.Cantijoch teigia, kad internetas daro poveikį politiniam dalyvavimui dviem aspektais: “(a) žmonės dabar gali dalyvauti kai kuriose politinio dalyvavimo formose internete ir (b) žmonės gali sąveikauti ir gauti informaciją tinkle” (Anduiza, Gallego, Cantijoch, 2010:356). Atlikti tyrimai parodė, kad dažnai internetinis dalyvavimas būna ne-internetinio dalyvavimo tąsa – „tradicinės ir naujos ne-internetinio dalyvavimo formos yra atkuriamos internete“ (Calenda, Meijer, 2009:893). Tam įtakos turi ir tai, kad „senosios politikos“ atstovai – tokie, kaip politinės partijos – gana greitai perėmė naują komunikavimo praktiką – dalį savo veiklos, ypač bendravimą su nariais ir šalininkais, „įtinklino“ (Calenda, Meijer, 2009:893).

Tradiciskai, bandant „atrasti“ naujas dalyvavimo formas, teigiama, kad „politinis dalyvavimas yra multidimensinis konceptas, kuriame ribos tarp to, kas yra dalyvavimas ir kas nėra dalyvavimas dažnai būna neaiškios“ (Anduiza, Cantijoch, Gallego, 2009:862). Pastebima, kad kol kas bandymai įkomponuoti politinį dalyvavimą internete tarp dalyvavimo formų apsiriboja arba viena iš tradicinių dalyvavimo formų (pavyzdžiui, dalyvavimu rinkimų kampanijose), arba bet koki bandymą dalyvauti per tinklą vertina kaip vieną dalyvavimo formą (Anduiza, Gallego, Cantijoch, 2010:359).

Nors teigiama, kad internetas praplėtė galimybių dalyvavimo veiksmų spektrą, paprastai ne įvardijamos tos naujos dalyvavimo formos, o akcentuojamos išaugusios dalyvių mobilizacijos galimybės. Ypač, jei kalbame apie protesto politikos formas.

E.Anduiza, M.Cantijoch ir A.Gallego teigia, kad interneto kaip naujo tarpininko atsiradimas leido atsirasti ir naujoms dalyvavimo formoms, kurių iki tol nebuvo. Tarp tokių minimas politinio turinio elektroninių laiškų siuntimas, bandymai įtakoti priimamus sprendimus pateikiant komentarus interneto svetainėse (Anduiza, Cantijoch, Gallego, 2009:862). Visgi tai greičiau ne naujos dalyvavimo formos, o naujos priemonės perduoti tai informacijai, kuri anksčiau buvo perduodamas tiesioginio kontakto būdu. Informacijos adresatas pasikeitus komunikavimo priemonėms nepasikeitė – tai vis dar tas pats sprendimus priimantis politikas ar pareigūnas.

Informacinių technologijų plėtrą analizuojantys mokslininkai kalba ne vien apie naujų dalyvavimo formų atsiradimą. Teigiama, kad internetas ir jame pateikiamos informacijos sklaidos priemonės (tinklaraščiai, video, svetainės ir pan.) visų pirma aktyvuoja konvencines dalyvavimo formas, veikia kaip papildomas mobilizacijos kanalas (Gil de Zuniga et al., 2010). Žinant, kad mobilizacija yra viena svarbiausių dalyvavimo sąlygų, interneto reikšmės politinio dalyvavimo lygio augimui negalima neįvertinti. Nebereikia pasikliauti vien asmeniniu kontaktu ar tradicinėmis žiniasklaidos priemonėmis. Atlikti tyrimai parodė, kad internetas kaip mobilizacijos priemonė yra ne mažiau efektyvus nei tradicinės priemonės (Hooghe et al., 2010).

Teigiama, kad internetas gali pasitarnauti įvairaus tipo organizacijoms vykdant daugybę funkcijų, įskaitant lobizmą, bendradarbiavimą su kitomis organizacijomis, organizatorių, aktyvistų ar naujų narių mobilizavimą, lėšų paiešką ir rėmėjų pritraukimą, informacijos perdavimą ir panašiai (Norris, 2002).

Informacinių technologijų plėtra daro poveikį ne tik konvencinio dalyvavimo plėtrai, atveriant naujas informacijos pateikimo galimybes, bet įtakoja ir protesto politikos priemonių kaitą. Tradiciškai protesto politika buvo susijusi su gatvėmis, demonstracijomis, tiesioginiu veiksniu metant iššūkį valdžiai. Internetas papildė šią veiklą greitai paskleisdamas protesto idėjas ir taktiką nepaisant valstybių sienų (Norris, 2002).

Tiesa, informacijos ir komunikacijos technologijų plėtra atveria ne tik didžiules galimybes, bet ir sukuria naujas problemas – pradedant tokiais klausimais kaip “kas valdys technologijas” ir baigiant informacinių šiukšlių problema (Bielinis, 2001).

Tad kalbant apie informacinių technologijų poveikį politiniam dalyvavimui, šiandien bent jau galime konstatuoti, kad kol kas informacinės technologijos „nesukūrė“ naujų dalyvavimo būdų, o tik praplėtė egzistuojančius, palengvindamos informacijos sklaidą ir dalyvių mobilizaciją. Informacinių technologijų įtaka keičiant politinio dalyvavimo tipologijas nėra akcentuojama ir retuose bandymuose naujai klasifikuoti dalyvavimo būdus.

J.Teorell, M.Torcal ir J.R. Montero (2007) pasiūlė dviejų dimensijų tipologiją, kurioje įvertinami (1) raiškos kanalas ir (2) įtakos mechanizmas. Pirmosios dimensijos atveju kalbama apie atstovaujamuosius dalyvavimo būdus (representational modes), kurie apima visą veiklą, nukreiptą į formalius atstovavimo kanalus: politines partijas, išrinktus atstovus, valstybės tarnautojus. Tie dalyvavimo būdai, kurie peržengia atstovaujamumo ribas (extra-representational modes), yra nukreipti į įmones, žiniasklaidą ar tiesiogiai orientuoti į viešosios nuomonės keitimą. Įtakos mechanizmo atveju dalyvavimo būdai skirstomi į besiremiančius “pasitraukimu” (exit-based) arba “balsu” (voice-based). Pirmuoju atveju dalyvis gali pasirinkti įvairius kelius “pasitraukti” iš politinės sistemos - ne tik susilaikyti nuo balsavimo, be ir balsuoti už kraštutines pažiūras deklaruojančias partijas. Pabrėžiama, kad šis dalyvavimo būdas pasižymi anonimiškumu (dalyvio pasirinkimas nėra išreiškiamas viešai) ir savireguliacija. Antruoju atveju kalbame apie dalyvavimo būdus, kai pozicija ir pasirinkimai yra išreiškiami viešai arba tam tikrai apibrėžtai grupei (pavyzdžiui, politinės partijos nariams). Tokiu būdu išskiriamos penkios dalyvavimo formos: balsavimas, partinė veikla, vartotojo dalyvavimas, kontaktavimas ir protestai (340-343).

Patys tipologijos autoriai teigia, kad jų pasiūlyta dalyvavimo formų tipologija yra panaši į S.Verba ir jo kolegų pasiūlytą tipologiją, tačiau apima platesnį spektrą veiksmų – vartotojų dalyvavimą ir protestus. *Political Action* tyrimo pasiūlyta skirtis (konvenciniai/nekonvenciniai veiksmai), anot J.Teorell, M.Torcal ir J.R. Montero, nebeatitinka šių dienų realijų – t.y., tie veiksmai, kurie aštuntajam praėjusio amžiaus dešimtmetyje buvo vertinami kaip nekonvenciniai, dabar jau yra įprasta dalyvavimo praktika. Kaip pavyzdys pateikiamas tam tikrų prekių boikotavimas arba tam tikrų produktų pirkimas, siekiant politinių tikslų (Teorell, M.Torcal ir J.R. Montero, 2007:343).

Beje, vartotojų dalyvavimas (customer participation) arba politinis vartojimas (political consumerism) pastaruoju metu bene dažniausiai yra įvardijama kaip ta dalyvavimo forma, kuri neabejotinai turėtų būti įtraukta į politinio dalyvavimo formų sąrašą (Bostrom et al., 2005; Stolle, Hooghe, 2003; Stolle, Hooghe, Micheletti, 2005; Ward, de Vreese, 2011). Teigiama, kad dalyvavimas boikotuojant tam tikrus produktus (boycotting) arba tam tikrus produktus perkant („buy-cotting“) per pastaruosius porą dešimtmečių išaugo didesniu mastu nei kitos protesto formos, ir vis didesnis skaičius piliečių renkasi tokį elgesį rinkoje, kuris išreiškia jų politinius ar moralinius įsitikinimus. Be to, egzistuoja ne vienas pavyzdys, kai politinio vartojimo veiksmai keitė gamybos standartus ar produktų žymėjimo praktiką (Stolle, Hooghe, Micheletti, 2005:247-248).

Bene didžiausias iššūkis politinio vartojimo įtraukimui tarp dalyvavimo formų yra pačios politinio dalyvavimo sampratos keitimas. Jei dabartinė politinio dalyvavimo samprata apima įtaką vyriausybei ir politikai plačiąja prasme (žr. „Dalyvavimo samprata ir tipologijos“), tai politinio vartojimo taikinyms dažnai būna ir už to, kas įvardijama politika, ribų. Anot politinio vartojimo

šalininkų, laikas atsižvelgti į pakitusią politinę ir socialinę praktiką – ne visas visuomenei svarbias sritis kontroliuoja valstybės ar vyriausybės, tad ir dalyvavimo veiksmai gali būti orientuoti ne tik į politines institucijas, bet ir į rinkos aktorius (Stolle, Hooghe, Micheletti, 2005:251).

Originalią politinio dalyvavimo tipologiją 2009 metais pasiūlė J.Ekman ir E.Amna. Tiesa, kaip jie ir patys pripažįsta, ši tipologija neapsiriboja vien politiniu dalyvavimu, bet apima ir tas piliečių aktyvumo formas, kurias paprastai kiti autoriai įvardija kaip socialinį arba pilietinį aktyvumą (Ekman, Amna, 2009:3). Taip tipologijoje atsiranda dvi skirtingos kategorijos: latentinis dalyvavimas (latent forms of participation) ir akivaizdus dalyvavimas (manifest forms of participation). Konstruodami latentinio dalyvavimo kategoriją autoriai bando aprėpti ir tuos piliečių veiksmus, kurie tiesiogiai negali būti įvardyti politiniu dalyvavimu, bet tuo pat metu turi didžiulę reikšmę politiniam aktyvumui ateityje. Tarp tokių “iki-politinių” veiksmų atsiranda ir domėjimasis politinėmis ir socialinėmis problemomis, ir asmeninės nuomonės raiška interneto diskusijose ar tinklaraščiuose ir t.t. (Ekman, Amna, 2009:8-9). Būtent šių aktyvumo formų J.Ekman ir E.Amna pasigenda anksčiau aptartoje J.Teorell, M.Torcal ir J.R. Montero tipologijoje.

Akivaizdžiam dalyvavimui J.Ekman ir E.Amna priskiria visas tas formas, kurios aptinkamos ir klasikinėje tipologijoje, tik įveda dvi skirtis – (a) ar veiksmas peržengia atstovavimo ribas ir (b) ar veiksmas yra individualus, ar kolektyvinis. Taip atsiranda formalus politinis dalyvavimas (balsavimas, kontaktavimas, narystė politinėse partijose, profesinėse sąjungose) ir aktivizmas (peticijos, politinis vartojimas, dalyvavimas socialiniuose judėjimuose, streikuose, protestuose ir keletas neteisėtų veikų) (Ekman, Amna, 2009:16).

Vertinant griežtai, J.Ekman ir E.Amna pasiūlyta tipologija galėtų būti įvardyta politinio elgesio, bet ne politinio dalyvavimo tipologija. Nes dalyvavimas – tai veiksmas, o dauguma latentiniam dalyvavimui priskiriamų veiklų gali būti vertinama tik kaip domėjimasis. Be to, galutiniame savo tipologijos variante J.Ekman ir E.Amna įtraukė dar ir nedalyvavimą, taip aprėpdami visą politinio elgesio spektrą (Ekman, Amna, 2009:22).

Galima teigti, kad abu alternatyvūs politinio dalyvavimo tipologijų variantai sukėlė daugiau abejonių nei pateikė optimalų politinio dalyvavimo formų tipologizacijos variantą.

3.2. KLASIKINĖS DALYVAVIMO TIPOLOGIJOS REKONSTRUKCIJA.

1979 metų studijoje *Political Action* M. Kaase ir S.M. Barnes, kalbėdami apie turtingą politinio protesto praeitį ir energingą dabartį, klausė, ar protesto politika turi ateitį, ir patys atsakė į šį klausimą teigiamai (Kaase, Barnes, 1979:523).

Political Action tyrimo metu buvo nustatyta, jog individualus polinkis protestuoti yra labiau paplitęs, nei buvo galima manyti stebint realų elgesį. Tikėjimas, jog protestas gali būti efektyvus dalyvavimo būdas buvo dar didesnis (Marsh, Kaase, 1979:92). Tai leidžia daryti prielaidą, jog protestas kaip įtakos būdas pasirenkamas atsižvelgiant į esančias galimybes ir poreikį, o ne į vyraujančias vertybes ar lojalumą esamai tvarkai.

Naujausi bandymai įvardyti politinio dalyvavimo formas apima net keletą dešimčių skirtingų veiksmų: nuo balsavimo arba kitų įtikinėjimo kaip balsuoti iki tam tikrų produktų boikoto (Van Deth, 2001). Toks piliečių dalyvavimo formų pagausėjimas verčia ne tik iš naujo apibrėžti paties politinio dalyvavimo ribas, bet ir peržiūrėti 7-8 dešimtmečiuose suformuotą teorinę politinio dalyvavimo koncepciją bei tai, kokie dalyvavimo veiksmai priskirtini konvenciniam ir nekonvenciniam politiniam dalyvavimui (Norris, 2002; Jordan, 1998; Van Aelst, Walgrave, 2001; Fuchs, 1990; Topf 1995).

Kadaise aiški riba tarp konvencinių ir nekonvencinių dalyvavimo formų šiandien yra neryški. Jei teroristų veikla, įkaitų grobimas ir bombų sprogdinimas, siekiant politinių tikslų, be didesnių abejonių priskiriami nekonvenciniams veiksams, tai taikios demonstracijos, peticijų rašymas ir teisėti streikai vargu ar atitinka nekonvencinio dalyvavimo kriterijus. Pastarąsias dalyvavimo formas sėkmingai naudoja dauguma politinių partijų, profesinių sąjungų ir kitų tradicinių interesų grupių bei tvarkingų vidurinės klasės atstovų.

Taikūs kolektyviniai veiksmai susilaukia vis didesnio legitimumo ne tik tarp elitų, bet ir visuomenėje. Jie tapo institucionalizuota demokratines kovos dalimi, visuotinai priimtina politinio nepasitenkinimo išraiškos ir iššūkio elitams forma (Norris, 2002; Van Aelst, Walgrave, 2001).

Pakitęs piliečių požiūris į tradiciškai nekonvenciniam dalyvavimui priskiriamus veiksmus yra svarbiausia priežastis, verčianti iš naujo suformuluoti konvencinių ir nekonvencinių veiksmų atskyrimą. Dalis veiksmų, tokių kaip peticijų pasirašymas, demonstracijos ir streikai, prieš trisdešimt metų vertinti kaip nelabai priimtini demokratinei visuomenei², šiandien yra suvokiami kaip legitimūs veiksmai. Vis augantis tokių protesto akcijų skaičius bei legitimumas leidžia teigti, jog jų priskyrimas nekonvenciniam politiniam dalyvavimui šiandien yra netinkamas.

---

² Būtina pažymėti, jog dar 8-ajame dešimtmetyje A.Marsh ir M.Kaase pažymėjo “stebinančiai palankią nuomonę” protesto veiksmų atžvilgiu ir teigė, jog lyginant su 7-uju dešimtmečiu protesto akcijos tampa kur kas legitimesnės (Marsh, Kaase, 1979:135).

Šis procesas, kai nekonvencinės dalyvavimo formos tampa visuotinai priimtiniomis “normalios politikos” formomis, dažnai įvardijamas normalizacija (Van Aelst, Walgrave, 2001:464). Nepaisant didėjančio visuomenės palankumo nekonvencinio dalyvavimo formoms, normalizacija palietė visų pirma legalias nekonvencinio dalyvavimo formas (peticijas, demonstracijas), kiek mažiau nelegalius pilietinio nepaklusnumo veiksmus (neteisėtus streikus, pastatų užėmimą) ir visiškai nepalietė politinės prievartos (tiek prieš asmenis, tiek prieš nuosavybę). Tai yra, “prievartos tabu neišnyko” (Van Aelst, Walgrave, 2001:464).

Jei demonstracijos, piketai ir streikai vykdomi legaliai – jie savo statusu praktiškai nesiskiria nuo tradicinių konvencinio dalyvavimo formų – balsavimo, susitikimo su pareigūnais ir kt. Vienintelis šių veiksmų ir tradicinių konvencinio dalyvavimo formų skirtumas yra tas, jog šiais veiksmais išreiškiamas protestas arba, kaip įvardija kai kurie autoriai, “metamas iššūkis elitams” (Kaase, 1999; Norris, 2002).

Tai leidžia teigti, jog dalis tradiciškai nekonvenciniam politiniam dalyvavimui priskirtų veiksmų (tokių kaip peticijų pasirašymas, demonstracijos, piketai ir streikai), jei tik išlieka įstatymų nustatytuose rėmuose, gali būti vertinami kaip konvencinio politinio dalyvavimo veiksmas. Tačiau tuo pat metu, jei vykdamas šiuos veiksmus nesilaikoma įstatymais nustatytos tvarkos – t.y. veiksmas vykdomas nelegaliai, jie praranda konvencinio politinio dalyvavimo statusą. Toks dvejopas šių veiksmų pobūdis verčia juos išskirti kaip specifinę grupę, kurią galima įvardyti kaip *protesto politiką* – akcentuojant, jog šiais veiksmais išreiškiamas protestas prieš priimtus sprendimus, vykdomus veiksmus arba prieš ketinamus priimti sprendimus ir planuojamus veiksmus³. Taip pat prie protesto politikos priskirtini ir kiti tiesioginio veiksmo atvejai – kaip pastatų užgrobimas, jėgos panaudojimas ir pan. Tiesa, šie ir panašūs veiksmas visada lieka nekonvencinio politinio dalyvavimo rėmuose.

Remiantis šia politinio dalyvavimo tipologijos rekonstrukcija galima pateikti tokį politinio dalyvavimo modelį (žr. 2 lentelę).

---

³ Protesto politikai nepriskirtini tokie, dažnai su protestu siejami, veiksmas kaip protesto balsavimas ir protestas nedalyvaujant rinkimuose. Šie veiksmas nėra tapatūs dalyvavimui demonstracijose, mitinguose ir pan. Jei pilietis ir protestuoja tokiu būdu, tai jo protestas lieka nežinomas, o ir pats protesto aktas yra individualus (tuo tarpu vienas iš protesto politikos požymių yra kolektyvinis veiksmas).

2 lentelė. Politinio dalyvavimo modelis.

Tipas	Dalyvavimo forma	Legalumas	Legitimumas
KONVENCINIS DALYVAVIMAS	Balsavimas	legali	legitimi
	Dalyvavimas rinkimų kampanijose	legali	legitimi
	Narystė politinėse partijose	legali	legitimi
	Narystė profesinėse sąjungose ir kitose organizacijose	legali	legitimi
	Politinės ir rinkiminės aukos	legali	legitimi
	Susitikimai su pareigūnais	legali	legitimi
PROTESTO POLITIKA	Peticijos	legali	legitimi
	Demonstracijos	legali / nelegali	legitimi
	Mitingai, piketai	legali / nelegali	legitimi
	Streikai	legali / nelegali	legitimi
Nekonvencinis dalyvavimas	Pastatų užgrobimas, smurtas prieš asmenis	nelegali	nelegitimi

Šioje politinio dalyvavimo tipologijoje išlaikoma klasikinė distinkcija tarp konvencinių ir nekonvencinių dalyvavimo formų. Tiesa, pastarųjų skaičius drastiškai sumažėjęs. Likusias formas, kurios pastaruoju metu ne itin skiriasi vertinant per legalumo ir legitimumo prizmę, skiria papildoma dimensija – santykis su elitu. Protesto politika – tie veiksmai, kuriais metamas iššūkis elitams.

APIBENDRINIMAS

Apibendrinant galima teigti, jog politinis dalyvavimas yra vienas iš svarbiausių demokratijos atributų. Tik galimybė piliečiams savanoriškai dalyvauti sprendimų formulavimo, priėmimo ir įgyvendinimo procesuose visuose politinės sistemos lygiuose leidžia kalbėti apie tai, jog konkretus politinis režimas yra demokratinis.

Nepaisant gausybės politinio dalyvavimo apibrėžimo variantų, keletas dalyvavimo esmė išlieka nepakitusi: dalyvavimas – tai savanoriška piliečių veikla, nukreipta į vyriausybę ir politiką plačiąja prasme. Be abejo, šiandien galima diskutuoti, ar vykstant globalizacijos procesams vyriausybės visada išlaiko visų viešųjų sprendimų priėmimo ir įgyvendinimo galias.

Pastaruosius porą dešimtmečių kintantis vyraujančių politinio dalyvavimo veiklų spektras ir pasikeitęs atskirų dalyvavimo formų vertinimas verčia rekonstruoti politinio dalyvavimo tipologiją. Anksčiau nekonvenciniam politiniam dalyvavimui priskirtos dalyvavimo formos, kurios šiandien atitinka konvencinio dalyvavimo kriterijus (legalumo ir legitimumo), yra išskiriamos į protesto politikos tipą, nuo kitų legalių ir legitimų dalyvavimo formų besiskiriantį išreiškiamu protestu priimtiems arba priimamiems sprendimams. Šiuo atveju nekonvencinio dalyvavimo terminas apibrėžia tas formas, kurios ir šiandien lieka nelegalios ir nelegitimios: politinė prievarta, įvairių nuosavybės formų niokojimas ir pan.

Toks protesto politikos ir nekonvencinio politinio dalyvavimo išskyrimas yra svarbus ir dėl skirtingo šių dalyvavimo tipų poveikio valstybės ir visuomenės funkcionavimui bei stabilumui. Skirtingai nuo nekonvencinio politinio dalyvavimo protesto politikos paplitimas nekelia grėsmės demokratiniam režimui.

LITERATŪRA

Anduiza E., Cantijoch M., Gallego A. 2009. Political Participation and The Internet. *Information, Communication & Society*, Vol.12, No.6. P.860-878.

Anduiza E., Gallego A., Cantijoch M. 2010. Online Political Participation in Spain: The Impact of Traditional and Internet Resources. *Journal of Information Technology & Politics*, Vol.7, No.4. P.356-368.

Barnes S.H., Kasse M. et al. 1979. *Political action: mass participation in five Western democracies*. Beverly Hills; London: Sage Publications.

Bielinis L. 2001. Elektroninės demokratijos prieštaraivimai. *Politologija*, Nr.3. P.44-67.

Boström M., Føllesdal M., Klintman M., Micheletti M., Sorensen M.P., eds. 2005. *Political Consumerism: Its motivations, power, and conditions in the Nordic countries and elsewhere*. Proceedings from the 2nd International Seminar on Political Consumerism, Oslo August 26-29, 2004. TemaNord.

Boulianne S. 2009. Does Internet Use Affect Engagement? A Meta-Analysis of Research. *Political Communication*, Vol. 26, No.2. P.193-211.

Bučinskas A., Raipa A. 2001. Piliečių dalyvavimo ir valdžios institucijų veiklos sąveika. *Tiltai*, Nr.4. P.1-8.

Calenda D., Meijer A. 2009. Young People, The Internet And Political Participation. *Information, Communication & Society*, Vol.12, No.6. P.879-898.

Dalton R. J. 1988. *Citizens Politics in Western Democracies*. Chatham, N.J.: Chatham House Publishers.

Dalton R. J. 1989. *Politics in West Germany*. Glenview, Illinois.

Dalton R., Burklin W., Drummond A. 2001. Public opinion and direct democracy. *Journal of Democracy*, Vol.12, No.4. P.141-153.

Dalton R.J. 1996. *Citizen politics: public opinion and political parties in advanced industrial democracies*, 2nd ed. Chatham, N.J.: Chatham House Publishers.

Dalton R.J. 2000a. Citizen Attitudes And Political Behavior. *Comparative Political Studies*, Vol.33, Issue 6/7. P.912-941.

Dalton R.J. 2000b. Value Change and Democracy. In: Pharr S.J., Putnam R.D., eds. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press. P.252-269.

Dalton R.J. 2004. *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press.

Dalton R.J. 2008. Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. *Political Studies*, Vol.56, No.1. P.76-98.

Dalton R.J.; Wattenberg M.P. 2000a. *Unthinkable Democracy: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. In: Dalton R.J.; Wattenberg M.P., eds. *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press. P.3-16.

Dalton R.J.; Wattenberg M.P. 2000b. *Partisan Change and the Democratic Process*. In: Dalton R.J.; Wattenberg M.P., eds. *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press. P.261-285.

- Degutis M. 1997. Lietuvos rinkėjai: partijų pasirinkimo motyvai. *Politologija*, Nr.1. P.142-157.
- Degutis M. 2000. Seimo rinkimai 2000: nauji Lietuvos rinkėjo portreto bruožai. *Politologija*, Nr.4. P.3-22.
- Dekker P., Koopmans R., van den Broek A. 1997. Voluntary Associations, Social Movements and Individual Political Behaviour in Western Europe: A Micro-Macro Puzzle. In: van Deth J.W., ed. *Private groups and public life: social participation, voluntary associations and political involvement in representative democracies*. London: Routledge.
- Dvorak, J. 2006. Valstybės ir piliečių kodalyvavimas viešųjų paslaugų sferoje. *Pilietinė visuomenė: politikos įpildinimo projekcijos*. Sud. S.Šiliauskas. Klaipėda: Klaipėdos Universiteto leidykla P.208-222.
- Fuchs D. 1990. The normalization of the unconventional. *Discussion Papers FS III 90-203*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin.
- Gil de Zuniga H., Veenstrab A., Vraga E., Shah D. 2010. Digital Democracy: Reimagining Pathways to Political Participation. *Journal of Information Technology & Politics*, Vol.7. No.1. P.36-51.
- Gray M.; Caul M. 2000. Declining Voter Turnout in Advanced Industrial Democracies, 1950 to 1997. *Comparative Political Studies*, Vol.33, Issue 9. P.1091-1123.
- Holmskaja M.P. 1999. Političeskoje učasťje kak objekt issledovanija. *Obzor otečestvenoj literatury*. Polis, Nr.5. P.170-176.
- Hooghe M., Vissers S., Stolle D., Maheo V.A. 2010. The Potential of Internet Mobilization: An Experimental Study on the Effect of Internet and Face-to-Face Mobilization Efforts. *Political Communication*, Vol.27, No.4. P.406-431.
- Imbrasaitė J. 2002. Politinis dalyvavimas ir socialinė aplinka Lietuvoje. *Sociologija*. Mintis ir veiksmai, Nr.1. P.41-49.
- Imbrasaitė J. 2004. Vertybinės orientacijos ir politinis dalyvavimas Lietuvoje: individualistinė-kolektyvinė dimensija. *Filosofija, Sociologija*, Nr.2. P.26-32.
- Inglehart R. 1979. Political Action: The Impact of Values, Cognitive Level, and Social Background. In: Barnes S.H., Kasse M. et al. *Political action: mass participation in five Western democracies*. Beverly Hills; London: Sage Publications. P.343-380.
- Inglehart R. 1990. Political Value Orientations. In: Jennings M.K., Van Deth J.W., eds. *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, Inc. P.67-102.
- Inglehart R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart R. 1999. Postmodernization, Authority, and Democracy. In: Norris P., ed. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford University Press. P.236-256.
- Jasiulevičienė R. 1999. Dalyvavimas ir komunikacija. In: Matakas J., sud. *Šiuolaikinė valstybė*. Kaunas: Technologija. P.67-77.
- Jordan G. 1998 Politics without parties: a growing trend? (Protest Politics: Cause Groups and Campaigns). *Parliamentary Affairs*, Vol.51, N.3. P.314-328.
- Kaase M. 1990. Mass Participation. In: Jennings M.K., Van Deth J.W., eds. *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, Inc. P.23-64.

Kaase M. 1992. Vergleichende Politische Partizipationforschung. In: Berg-Schlösser D., Müller-Rommel F., hrsg. Vergleichende Politikwissenschaft. Ein einführendes Studienhandbuch, 2nd ed. Leske+Budrich: Opladen. P.145-160.

Kaase M. 1999 Interpersonal trust, political trust and non-institutionalised political participation in Western Europe. *West European Politics*, Vol. 22, Issue 3. P.1-21.

Kaase M., Barnes S.H. 1979. In Conclusion: The Future of Political Protest in Western Democracies. In: Barnes S.H., Kasse M. et al. *Political action: mass participation in five Western democracies*. Beverly Hills; London: Sage Publications. P.523-536.

Kaase M., Marsh A. 1979a. Political Action: A Theoretical Perspective. In: Barnes S.H., Kasse M. et al. *Political action: mass participation in five Western democracies*. Beverly Hills ; London: Sage Publications. P.27-56.

Kaase M., Marsh A. 1979b. Political Action Repertory: Changes Over Time and a New Typology. In: Barnes S.H., Kasse M. et al. *Political action: mass participation in five Western democracies*. Beverly Hills; London: Sage Publications. P.137-166.

Kluegel J.R.; Mason D.S. 1999. Political involvement in transition. *International Journal of Comparative Sociology*, Vol.40, Issue 1. P.41-60.

Krupavičius A. 1998. Rinkėjų elgsena ir balsavimas. In: Krupavičius A., red. *Seimo rinkimai'96. Trečiasis "atmetimas"*. Vilnius: Tvermė. P.228-243.

Mair P.; van Biezen I. 2001. Party membership in twenty European democracies, 1980-2000. *Party Politics*, Vol.7, Issue 1. P.5-21.

Marien S., Hooghe M. Quintelier E. 2010. Inequalities in Non-institutionalised Forms of Political Participation: A Multi-level Analysis of 25 countries. *Political Studies*, Vol.58, No.1. P.187-213.

Marsh A. 1977. *Protest and Political Consciousness*. Beverly Hills, London: SAGE Publications.

Marsh A., Kaase M. 1979. Measuring Political Action. In: Barnes S.H., Kasse M. et al. *Political action: mass participation in five Western democracies*. Beverly Hills; London: Sage Publications. P.57-96.

Milbrath L.W., Goel M.L. 1977. *Political Participation. How and Why People Get Involved in Politics*. Chicago: Rand McNally.

Muller E.N. 1977a. Behavioral Correlates of Political Support. *American Political Science Review*, 71. P.454.

Muller E.N. 1977b. Mass Politics: Focus on Participation. *American Behavioral Scientist*, Vol. 21, Issue 1. P.63-85.

Nagel J.N. 1976. *Participation*. New York.

Neverauskas B., Tijūnaitienė R. 2007. Public Participation in City Governance Decision-Making: Theoretical Approach. *Inžinerinė ekonomika*, Nr.4. P.27-35.

Norris P. 1999. Conclusions: The Growth of Critical Citizens and its Consequences. In: Norris P., ed. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford University Press. P.257-272.

Norris P. 2002. *Democratic Phoenix: Political Activism Worldwide*. New York: Cambridge University Press.

Norris P., Walgrave S., Van Aelst P. 2006. Does protest signify disaffection? Demonstrators in a postindustrial democracy. In *Political Disaffection in Contemporary Democracies* / ed. Edited by Mariano Torcal and José Ramón Montero. London: Routledge. P.279-307.

Parrot B. 1997. Perspectives on postcommunist democratization. In: Dawisha K., Parrot B., eds. *The consolidation of democracy in East-Central Europe*. Cambridge University Press. P.1-39.

Paulauskas K. 2004. Šiuolaikiniai socialiniai judėjimai. *Politologija*, Nr.4. P.110-134.

Petukienė E., Raipa A., Tijūnaitienė R. 2007. Visuomenės dalyvavimas: socialinio kapitalo, demokratijos ir racionalaus pasirinkimo teorijų apžvalga. *Viešojo politika ir administravimas*, Nr.21. P.87-95.

Polat R. K. 2005. The Internet and political participation: exploring the explanatory links. *European Journal of Communication*, Vol.20, No.4. P.435-459.

Putnam R.D. 2001. Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje / vertė J.Novagrockienė, A.Ramonaitė. Vilnius: Margi raštai. (org. Putnam R.D. 1994. *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press).

Ragauskas P. 2005. Piliečių dalyvavimas leidžiant įstatymus. *Politologija*, Nr. 1. P.55-81.

Raipa A. 2001. Viešasis administravimas ir piliečių dalyvavimas demokratiname valdyme. In: Raipa A., red. *Viešojo administravimo efektyvumas*. Kaunas: Technologija. P.333-351.

Raipa A., Petukienė E. 2009. Klientų dalyvavimas viešosiose paslaugose: bendrasis paslaugų kūrimas. *Viešojo politika ir administravimas*, Nr. 27. P.54-62.

Ramonaitė A. 2004. Politinių nuostatų ir politinio elgesio modeliai Lietuvos provincijoje. *Politologija*, Nr.3. P.37-62.

Ramonaitė A. 2006. Kodėl rinkėjai (ne)balsuoja? In Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., I. Vinogradnaitė I. *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus. P.92-112.

Ramonaitė A. 2007. *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus Aureus.

Ramonaitė A. 2010. Kodėl žmonės nestoja į partijas? Lietuvos gyventojų požiūrio į partinę narystę analizė. *Politologija*, Nr.2. P.3-29.

Riekašius R. 2003a. Protesto politika Lietuvoje. *Politologija*, Nr.2. P.127-146.

Riekašius R. 2003b. Konvencinio dalyvavimo krizė. *Politologija*, Nr.3. P.38-56.

Riekašius R. 2004. Politinis dalyvavimas. Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida. Sud. A. Krupavičius, A. Lukošaitis. Kaunas: Poligrafija ir informatika. P.213-242.

Riekašius R. 2006. Politinio dalyvavimo Lietuvoje bruožai. Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos. Kolektyvinė monografija. Sud. S.Šiliauskas. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. P.185-207.

Scarow S. 1999. Parties and the Expansion of Direct Democracy: Who Benefits?. *Party Politics*, Vol.5, Issue 3. P.341-362.

Scarow S.E. 2000. Parties without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment. In: Dalton R.J.; Wattenberg M.P., eds. *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press. P.79-101.

Scarow S.E. 2001. Direct Democracy and Institutional Change: A Comparative Investigation. *Comparative Political Studies*, Vol.34, Issue 6. P.651-665.

Schlozman K.L.; Brady H.E.; Verba S. 1995. *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press.

- Sylvester D.E., McGlynn A.J. 2010. The Digital Divide, Political Participation, and Place. *Social Science Computer Review*, Vol.28, No.1. P.64-74.
- Stolle D., Hooghe M. 2003. Consumers as political participants? Shifts in political action repertoires in western societies. In: Micheletti M., Follesdal A., Stolle D., eds. *Politics, Products, and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick, NJ: Transaction Press, 265-288.
- Stolle D., Hooghe M., Micheletti M. 2005. Politics in the supermarket: political consumerism as a form of political participation. *International Political Science Review*, Vol.26, No.3. P.245-269.
- Strom K. 2000. Parties at the Core of Government. In: Dalton R.J.; Wattenberg M.P., eds *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press. P.180-207.
- Stumbraitė E., Riekašius R. 2008. Citizen Participation in Regional Management. *European Integration Studies*, No.2. P.53-61.
- Tarrow S. 2000. Mad Cows and Social Activists: Contentious Politics in the Trilateral Democracies. In: Pharr S.J., Putnam R.D., eds. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press. P.270-290.
- Teorell J., Torcal M., Montero J.R. 2007. Political Participation: Mapping the Terrain. In *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis*, eds. Jan W. van Deth, José Ramón Montero, and Anders Westholm. London and New York: Routledge.
- Tijūnaitienė R. 2008. Socialinio kapitalo konceptas: dalyvavimo kontekstas. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, Nr.1. P.186-192.
- Tijūnaitienė R., Balčiūnas S. 2010. Individualistic Motivation of Citizens Participating in Civil Society Organizations. *Inžinerinė ekonomika*, Nr.4. P.408-416.
- Tijūnaitienė R., Damkuvienė M. 2010. Visuomenės dalyvavimo koncepcijos: teorinė prieiga. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, Nr.1. P.125-132.
- Tijūnaitienė R., Neverauskas B. 2009. Activation of Participation Motivation Directed towards Agents: A Conceptual Model. *Inžinerinė ekonomika*, Nr.4. P.71-77.
- Tijūnaitienė R., Neverauskas B., Balčiūnas S. 2009a. Motivation Expression of Citizen Participation in Organizations of Citizen Society. *Inžinerinė ekonomika*, Nr.1. P.65-74.
- Tijūnaitienė R., Neverauskas B., Balčiūnas S. 2009b. Expression of Collectivistic Motives of Lithuanian Citizens Participation in Civil Society Organizations. *Inžinerinė ekonomika*, Nr.3. P.67-74.
- Topf R. 1995. Beyond electoral participation. In: Fuchs D., Klingemann H., eds. *Citizens and the state*. Oxford: University Press. P.52-91.
- Valionis A. 2000 Socialinių ir politinių vertybių kaita Lietuvoje 1990-1999 metais: adaptavimasis fragmentiškoje tikrovėje. *Kultūrologija*, 2000, T.6. P.324-349.
- Valionis A. 2001 Socialinės ir politinės vertybės. In: *Europa ir mes. Kolektyvinė monografija*. Vilnius: Gervėlė. P.83-115.
- Van Aelst P., Walgrave S. 2001. Who is that (wo)man in the street? From the normalisation of protest to the normalisation of the protester. *European Journal of Political Research*, N.39. P.461-486.
- Van Deth J. 2001. Studying Political Participation: Towards A Theory Of Everything? Introductory paper prepared for delivery at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research Workshop "Electronic Democracy: Mobilisation, Organisation and Participation via new ICTs" Grenoble, 6-11 April 2001.

Verba S., Nie N.H., Kim J. 1971. *The Modes of Democratic Participation*. Beverly Hills, Calif.: Sage.

Verba S., Nie N.H., Kim J. 1978. *Participation and political equality*. Cambridge, Eng.; New York: Cambridge University Press.

Waldron-Moore P. 1999. Eastern Europe at the crossroads of democratic transition. *Comparative Political Studies*, Vol.32, No.1. P.32-62.

Ward J., de Vreese C. 2011. Political consumerism, young citizens and the Internet. *Media Culture Society*, Vol.33, No.3. P.399–412.

Whiteley P.F. 2011. Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world. *Party Politics*, Vol.17, No.1. P.21-44.

Žėruolis D. 1998. Racionalūs rinkėjai. Absenteizmo priežastys. In: Krupavičius A., red. *Seimo rinkimai'96. Trečiasis "atmetimas"*. Vilnius: Tvermė. P.244-263.

Žiliukaitė R. 2006. Protesto politika: kraštutinė priemonė ar įprasta praktika? In Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., I. Vinogradnaitė I. *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus. P.92-112.

Žiliukaitė R. 2008. Lietuvos jaunimo socialinės politinės vertybės: savanaudiškumas ir pilietinės veiklos. *Politologija*, Nr.2. P.3-22.

Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., I. Vinogradnaitė I. 2006. *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus Aureus.